

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 53-54 (2017)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 53-54 (2017)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ
ΧΡΟΝΙΚΑ
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ
Περίοδος Β', Έτος 34^ο, Τεύχος 53-54

Αφιέρωμα στον Κ. Γ. Καρουτάκη

Πρόβλεψη 2017

Οι παράλληλες επικράτειες του Αμβρακικού. Ο
Βαυαρός αξιωματικός Franz Xaver von Predl
μεταξύ Πρέβεζας και Βόνιτσας

Δημοσθένης Αρ. Δόνος

doi: [10.12681/prch.28281](https://doi.org/10.12681/prch.28281)

Copyright © 2017, Δημοσθένης Αρ. Δόνος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Δόνος Δ. Α. (2017). Οι παράλληλες επικράτειες του Αμβρακικού. Ο Βαυαρός αξιωματικός Franz Xaver von Predl μεταξύ Πρέβεζας και Βόνιτσας. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (53-54), 151–197. <https://doi.org/10.12681/prch.28281>

Δημοσθένης Α. ΔΟΝΟΣ*

Οι παράλληλες επικράτειες του Αμβρακικού

*Ο Βαυαρός αξιωματικός Franz Xaver von Predl
μεταξύ Πρέβεζας και Βόνιτσας*

Α. Ο Predl και η Ελλάδα

Ο Franz Xaver Magnus Anton von Predl γεννήθηκε στις 14 Δεκεμβρίου 1794 στο Teisbach της Βαυαρίας ως γόνος οικογένειας ευγενών: πατέρας του ήταν ο δικαστικός Franz Jakob Josef Ignatz Edler von Predl και μητέρα του η Veronika von Kärner.¹ Ήταν το νεότερο τέκνο της οικογένειας και είχε δύο αδελφούς, τους Georg Ignatz και Emanuel Martin, στρατιωτικούς, οι οποίοι έπεσαν κατά τους Ναπολεόντειους πολέμους, καθώς και μια αδελφή, τη ζωγράφο Katharina Grassis de Predl, με την οποία παρέμεναν πολύ συνδεδεμένοι έως τον θάνατό του.² Σύζυγός του ήταν η Barbara Josephine (Betzi) Dehler, με την οποία δεν απέκτησαν απογόνους.

Ο Predl ακολούθησε στρατιωτική καριέρα στον βαυαρικό στρατό, και το 1813 τραυματίστηκε στη μάχη της Hanau πολεμώντας εναντίον των γαλλικών στρατευμάτων. Υπηρέτησε επί σειρά ετών, αρχικά ως υπασπιστής και στη συνέχεια ως υπολοχαγός, έως ότου, στα τέλη του 1832, εντασσόμενος στο βαυαρικό επικουρικό σώμα –για το οποίο θα γίνει λόγος στη συνέχεια– μετέβη στην Ελλάδα όπου και παρέμεινε έως τον Μάιο του 1835. Μετά την επιστροφή του στη Βαυαρία υπηρέτησε σε διάφορες θέσεις (κυρίως, ως επιτελικός αξιωματικός του φρουρίου Gernersheim και ως διοικητής του οίκου

* Αρχαιολόγος, Δρ. Πανεπιστημίου J.W. Goethe Φραγκφούρτης.

¹ Οι βιογραφικές πληροφορίες για τον Predl συνάχθηκαν από τα: BEHS 1939, 7-9· FECKER 2016, σποράδην. Σε κάποιες πηγές αναφέρεται ως έτος γέννησης του Predl το 1795, χωρίς άλλες λεπτομέρειες. Εδώ υιοθετείται η ημερομηνία γέννησης που δίνει στο άρθρο του ο βυζαντινολόγος-νεοελληνιστής Νίκος Βέης, ο οποίος αναφέρει ρητά ότι άντλησε τις πληροφορίες του από το Βαυαρικό Πολεμικό Αρχείο του Μονάχου: BEHS 1939, 7 με σημ. 3. Αυτή η ημερομηνία φαίνεται να υποστηρίζεται και από το αγγελτήριο θανάτου του αξιωματικού που δημοσίευσε η οικογένειά του στην εφημερίδα *Bayerische Zeitung* (φ. 43, 12/02/1866), όπου αναφέρεται ότι απεβίωσε σε ηλικία εβδομήντα ενός ετών και δύο μηνών: BAYERISCHE ZEITUNG 1866, 348.

² Για την Katharina Grassis de Predl και το αξιόλογο ζωγραφικό της έργο βλ. FECKER 2016· για μια διαδικτυακή παρουσίαση του έργου της πρβλ. <http://www.edwin-fecker.de/predl.htm>.

απομάχων στο Donauwörth). Έλαβε διαδοχικά τους βαθμούς του λοχαγού, ταγματάρχη και αντισυνταγματάρχη και αποστρατεύθηκε οριστικά τον Δεκέμβριο του 1865 με τον βαθμό του συνταγματάρχη. Απεβίωσε στις 10 Φεβρουαρίου του 1866 στο Donauwörth. Για την ευκλεή συμμετοχή του στους πολέμους 1813-1815 και στο επικουρικό σώμα τιμήθηκε με αναμνηστικά μετάλλια, ενώ έλαβε και τον σταυρό του δουκάτου της Έσσης (α΄ τάξεως), τον σταυρό του βαυαρικού ιπποτικού τάγματος του Αγ. Μιχαήλ (α΄ τάξεως), τον σταυρό του βαυαρικού λουδοβίκιου τάγματος, καθώς και τον αργυρό σταυρό του ελληνικού ιπποτικού τάγματος του Σωτήρος (δ΄ τάξεως).³

Η παρουσία του Βαυαρού στρατιωτικού στην Ελλάδα συνυφαίνεται με τις απαρχές του νεοσύστατου βασιλείου.⁴ Ως γνωστόν, με τη συνθήκη του Λονδίνου (7 Μαΐου 1832) μεταξύ των τριών μεγάλων δυνάμεων (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία) και του Βαυαρού ηγεμόνα Λουδοβίκου Α΄ ο Όθων, δευτερότοκος γιος του δεύτερου, εξελέγη βασιλιάς των Ελλήνων. Στον δέκατο τέταρτο όρο της συνθήκης, όπως και σε ειδική συνθήκη μεταξύ του ελληνικού και του βαυαρικού κράτους που διευθετούσε τις λεπτομέρειες, προβλεπόταν η δημιουργία βαυαρικού επικουρικού στρατιωτικού σώματος δύναμης έως 3.500 ανδρών, το οποίο θα συνόδευε τον τότε ακόμη ανήλικο Όθωνα στην Ελλάδα και θα χρηματοδοτούταν από το ελληνικό κράτος.⁵ Τον Οκτώβριο άρχισε η στρατολόγηση τακτικών και εθελοντών, κατά κύριο λόγο από τη Βαυαρία. Καθώς η στρατολόγηση των εθελοντών προχωρούσε με αργό ρυθμό, το σώμα των 3.582 ανδρών που έφθασε μαζί με τον Όθωνα στο Ναύπλιο τον Φεβρουάριο του 1833 σχηματίστηκε αποκλειστικά από υπηρετούντες σε διάφορες μονάδες του τακτικού στρατού της Βαυαρίας και αποτελούνταν από τέσσερα τάγματα πεζικού, δύο ίλες ιππικού, μία πυροβολαρχία και επιτελείς.⁶ Ο Predl υπηρετούσε τότε στο 12^ο σύνταγμα πεζικού, το οποίο είχε έδρα το Würzburg, είχε ιδρυθεί το 1814 και το 1823 μετονομάστηκε σε 12^ο Σύνταγμα Πεζικού Γραμμής *Πρίγκηψ Όθων της Βαυαρίας*. Μόλις ο Όθων ανακηρύχθηκε βασιλιάς, πήρε την ονομασία 12^ο Σύνταγμα Πεζικού Γραμμής *Βασιλεύς Όθων της Ελλάδος*.⁷ Το δεύτερο τάγμα αυτού του σχηματισμού με επικεφαλής τον

³ Σχετικά βλ. ΒΕΗΣ 1939, 9 με σημ. 2· πρβλ. και τις αναφορές που συνοδεύουν το όνομα του συγγραφέα στις σελίδες τίτλου στα: PREDL 1836 και PREDL 1841.

⁴ Για τα ιστορικά γεγονότα βλ. εποπτικά ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ & ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ 1977, όπου παρουσιάζονται οι εξελίξεις των πρώτων δέκα χρόνων βαυαρικής παρουσίας. – Οι ημερομηνίες που θα αναφερθούν στη συνέχεια και αφορούν την Ελλάδα ακολουθούν το νέο ημερολόγιο.

⁵ Για τους όρους των συνθηκών και την οργάνωση του επικουρικού σώματος βλ. ΜΑΛΕΣΗΣ 2004, 53-79· πρβλ. και ΚΑΣΤΑΝΗΣ 2010.

⁶ ΜΑΛΕΣΗΣ 2004, 63· για τη λεπτομερή σύνθεση του επικουρικού σώματος βλ. PREDL 1841, 476-478· πρβλ. και STRONG 1842, 280-281.

⁷ Για την εξέλιξη και τις μετονομασίες αυτού του βαυαρικού συντάγματος βλ. FRANK 1845, 10, 32-33.

λοχαγό Wilhelm Herbst και είκοσι δύο αξιωματικούς, μεταξύ των οποίων και ο Predl, αναχώρησε στις 3 Νοεμβρίου 1832 από το Würzburg με προορισμό την Τεργέστη, τόπο συνάντησης του επικουρικού σώματος.⁸ Ο απόπλους του στόλου για την Ελλάδα πραγματοποιήθηκε στις 5 Ιανουαρίου 1833 από το λιμάνι του Pirano, πλησίον της Τεργέστης, με πρώτο σταθμό, μετά από περιπετειώδη πλου, την Κέρκυρα (20 Ιανουαρίου). Διασχίζοντας το νότιο Ιόνιο με εξίσου άσχημο καιρό και περιπλέοντας τη νότια Πελοπόννησο, ο στόλος κατέπλευσε στις 30 Ιανουαρίου στο Ναύπλιο, πρωτεύουσα της χώρας. Την 3^η Φεβρουαρίου άρχισε η αποβίβαση των στρατευμάτων και την 6^η έλαβε χώρα η επίσημη υποδοχή του δεκαεπτάχρονου Όθωνος: η εποχή της βαυαροκρατίας είχε αρχίσει.⁹

Όπως σημειώνει ο Predl, παρότι το επικουρικό σώμα προοριζόταν πρωτίστως ως στρατός προστασίας του ανωτάτου άρχοντος, στην πραγματικότητα αμέσως διαμελίστηκε σε μικρότερα υποσώματα που εστάλησαν σε αποστολές σε διάφορα σημεία του νεοπαγούς βασιλείου.¹⁰ Τοιουτοτρόπως, ο Predl από τον Μάρτιο του 1833 έως τον Απρίλιο του 1835 απεστάλη σε αρκετές περιοχές με λόχους του δικού του τάγματος, οι οποίοι εναλλάσσονταν και συμμετείχαν σε επιχειρήσεις από κοινού ή παράλληλα με άλλες δυνάμεις του επικουρικού σώματος και του τότε σχηματιζόμενου τακτικού ελληνικού στρατού.¹¹ Η διαδρομή του Predl στην Ελλάδα ξεκίνησε από το Άργος προς Κόρινθο και Αθήνα.¹² Στην τελευταία, τον Απρίλιο του 1833 το τάγμα του αντικατέστησε την οθωμανική φρουρά της Ακρόπολης, αποδίδοντας τα αρχαία μνημεία στο ελληνικό κράτος.¹³ Από εκεί μετακινήθηκε στη Θήβα, όπου

⁸ PREDL 1836, iii, x-xi, όπου περιγράφονται και οι σταθμοί της πορείας προς την Τεργέστη.

⁹ Για το ταξίδι από το Pirano έως το Ναύπλιο και την υποδοχή του Όθωνος βλ. PREDL 1836, 9-54. Για την υποδοχή του Όθωνος στο Ναύπλιο, το πρόγραμμά της, μια περιγραφή τής απεικόνισής της στο γνωστό πίνακα του P. v. Hess (1835) καθώς και για το διάγγελμα του μέλλοντος βασιλιά προς τους Έλληνες πρβλ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ 2000, 477-481, αρ. κατ. 192-194.

¹⁰ PREDL 1836, III-IV.

¹¹ Παράλληλα με το επικουρικό σώμα, στις αρχές του 1833 η Αντιβασιλεία προέβη στη διάλυση των ατάκτων και στη συγκρότηση στρατού ξηράς· σχετικά βλ. ΜΑΛΕΣΗΣ 2004, 81-151. Προς τούτους, ξεκίνησε και η σύσταση σώματος μηχανικού του στρατού, για τις τεχνικές εργασίες, καθώς και χωροφυλακής, κυρίως για την πάταξη της ληστείας: αυτόθι, 153-192. Για μια σύγχρονη του Predl, λεπτομερή ανάλυση της κατάστασης του στρατού: STRONG 1842, 254-299.

¹² Οι ακόλουθες διαδρομές και ημερομηνίες σύμφωνα με το PREDL 1836.

¹³ Για την είσοδο των Βαυαρών στην Αθήνα και την παραλαβή της Ακρόπολης από τους Οθωμανούς βλ. PREDL 1836, 76-95. Αυτό το κεφάλαιο από το βιβλίο του Predl συμπεριλήφθηκε σε μια σύγχρονη γερμανική συλλογή πολεμικών και περιηγητικών κειμένων του δεκάτου ενάτου αιώνα που εκδόθηκε το 1837: BRAUN 1837, 161-175. Ας σημειωθεί εδώ ότι άγημα του λόχου του Predl υποδέχθηκε τον Όθωνα και τον αδελφό του, διάδοχο του βαυαρικού θρόνου, Μαξιμιλιανό στην περιοχή του Θησείου κατά την πρώτη επίσκεψή τους στην Αθήνα, στις 23 Μαΐου 1833: PREDL 1836, 105· πρβλ. και ΚΑΣΙΜΑΤΗ 2000, 481-483, αρ. κατ. 196,

παρέμεινε ως το τέλος του 1833 και στη συνέχεια μετέβη σε Λειβαδιά και Λαμία, ερχόμενος σε επαφή και με τη συνοριακή γραμμή της Θεσσαλίας. Τον Απρίλιο του 1834 αναχώρησε από τη Λαμία και μέσω Γραβιάς, Σαλώνων (Αμφισσας) και Γαλαξιδίου, όπου επιβιβάστηκε σε πλοίο, έφθασε στο Μεσολόγγι την 1^η Μαΐου 1834. Εκεί θα παραμείνει έως τον Νοέμβριο του ίδιου έτους. Στο μεσοδιάστημα θα κινηθεί σε όμορες περιοχές, όπως το Ανατολικό (Αιτωλικό), Αγγελόκαστρο, Βραχώρι (Αγρίνιο) και Κλεισούρα, ενώ το καλοκαίρι θα απασχολήσουν το βαυαρικό στράτευμα οι ειδήσεις για ταραχές στη Μάνη και εν γένει στο Μοριά.¹⁴ Τη 13^η Νοεμβρίου ο Predl λαμβάνει διαταγή να μετακινήσει, ως επικεφαλής του, τον έβδομο λόχο του τάγματος *Βασιλεύς Όθων της Ελλάδος* στη Βόνιτσα, ακολουθούμενος από τον ανθυπολοχαγό Köhler και τον υπίατρο Stinzig. Εκεί θα αντικαθιστούσαν το δεύτερο ελληνικό βασιλικό τάγμα. Πλέοντας προς τον Μύτικα Ακαρνανίας και μετακινούμενος στη Ζαβέρδα (Πάλαιρο), ο λόχος φθάνει στις 15 Νοεμβρίου 1834, ώρα τρεις μ.μ., στη Βόνιτσα,¹⁵ όπου θα παραμείνει έως τις 30 Μαρτίου 1835. Παίρνοντας τον δρόμο της επιστροφής, η μονάδα κατευθύνθηκε μέσω Μεσολογγίου προς Πάτρα, σημείο συνάντησης όλου του επικουρικού σώματος, από όπου τούτο την 9^η Μαΐου αναχώρησε για την Τεργέστη με τελικό προορισμό τη Βαυαρία.¹⁶

Το χρονικό διάστημα, κατά το οποίο ο Βαυαρός αξιωματικός παρέμεινε στη Βόνιτσα και επισκέφθηκε τη γειτονική οθωμανική Πρέβεζα, αποτελεί το αντικείμενο όσων ακολουθούν. Συγκεκριμένα, παρατίθενται σε μετάφραση του γράφοντα τα δύο σχετικά κεφάλαια του βιβλίου των ελληνικών ενθυμημάτων, το οποίο ο Predl δημοσίευσε για πρώτη φορά το 1836 στη γερμανική γλώσσα.¹⁷ Στοιχειώδης πραγματολογικός σχολιασμός γίνεται στις υποσελίδες σημειώσεις που υπομνηματίζουν το μεταφρασμένο κείμενο, ενώ στο τρίτο

με μετάφραση του αποσπάσματος και περιγραφή της απεικόνισης της υποδοχής στο γνωστό πίνακα του P. v. Hess (1839), όπου, δεξιά, εμφανίζεται και το άγημα. Πάντως, η αναφορά εκεί ότι ο Predl ήταν υπεύθυνος υποδοχής δεν επιβεβαιώνεται στα ενθυμήματά του. Αξιωματικόνειντο είναι, τέλος, ότι ο Predl λίγο αργότερα, στις 15 Ιουνίου, έγινε φρούραρχος Ακρόπολης: PREDL 1836, 105.

¹⁴ Για την εξέγερση στη Μάνη και τις άλλες περιοχές, η οποία στρεφόταν εναντίον των προσπαθειών της Αντιβασιλείας να ισχυροποιήσει τη διοίκηση και την κρατική παρουσία στην Πελοπόννησο, καθώς και για την επέμβαση βαυαρικών στρατευμάτων βλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ & ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ 1977, 49-50, 53-55· PETROPULOS 1985, 244-247, 257-262.

¹⁵ PREDL 1836, 217.

¹⁶ Η ανώτατη δυνατή ημερομηνία παραμονής του επικουρικού σώματος, βάσει της συνθήκης του 1832, ήταν η 1^η Ιανουαρίου 1836. Στην πραγματικότητα, Βαυαροί αξιωματικοί και εθελοντές παρέμειναν στην Ελλάδα τουλάχιστον ως το 1843: ΜΑΛΕΣΗΣ 2004, 55, 65-67, 71-72, 74-79.

¹⁷ PREDL 1836, κεφ. XVIII-XIX.

μέρος της εργασίας ακολουθεί συζήτηση των κομβικών θεμάτων που ανακύπτουν από το κείμενο, εντός των γενικότερων ιστορικών και πολιτισμικών συμφραζομένων τους. Τα ενθυμήματα γνώρισαν κάποιες επανεκδόσεις, με σημαντικότερη τη δεύτερη επαυξημένη έκδοση του 1841.¹⁸ Οι κυριότερες αλλαγές αφορούν διορθώσεις, προσθήκες για την ελληνική επανάσταση, καθώς και κάποιες αναλυτικότερες περιγραφές όσων παρουσιάστηκαν στην πρώτη έκδοση. Στην ανά χειράς εργασία προκρίθηκε η μετάφραση από την πρώτη έκδοση, αφενός λόγω της χρονικής εγγύτητας προς τα διαδραματισθέντα, αφετέρου λόγω του απείριστου αφηγηματικού ύφους που αυτή διαθέτει. Εξάλλου, οι περισσότερες αλλαγές ή προσθήκες της δεύτερης έκδοσης ως προς το τμήμα που εξετάζεται εδώ αφορούν αναδιατυπώσεις, κειμενικές μετατοπίσεις, επεξηγηματικές υποσημειώσεις και κάποιες γενικές ιστορικές-ηθογραφικές πληροφορίες.¹⁹ Παρά ταύτα, γίνεται αντιπαραβολή των δύο εκδόσεων σε σημεία καίριου ενδιαφέροντος όπως και σε περιπτώσεις νοηματικής ασάφειας του κειμένου του 1836.

Β. Ο Predl στον Αμβρακικό:

μετάφραση και σχολιασμός των ενθυμημάτων

[217]²⁰

XVIII

Υποδοχή στη Βόνιτσα – Διαδοχή του δευτέρου ελληνικού βασιλικού τάγματος – Το φρούριο – Η περιοχή πέριξ της Βόνιτσας – Ο έπαρχος – Η τουρκική πόλη της Πρέβεζας – Φιλοξενία από τον Βρετανό βασιλικό γενικό πρόξενο κύριο Mayer – Τα ερείπια της Νικόπολης – Επίσκεψη στον αγά – Δείπνο στον κύριο γενικό πρόξενο Mayer – Επιστροφή στη Βόνιτσα – Οι Σουλιώτες

Εισερχόμενος στη Βόνιτσα αντίκρισα ένα οικτρό θέαμα. Αρχικά, συνάντησα ελεεινές αχυρένιες καλύβες, μπροστά στις οποίες λιάζονταν ανθρώπινες μορφές με [218] χλωμά, πρησμένα πρόσωπα, αδυνατισμένους βραχίονες, αφύσικα φουσκωμένες κοιλιές και απλανή κόκκινα μάτια. Αυτές είναι οι συνέπειες της ασθένειας που μαίνεται εδώ καθ' όλη τη διάρκεια των καλοκαιρινών μηνών, σε συνδυασμό με την έλλειψη καθαριότητας. Όσοι διέμεναν

¹⁸ PREDL 1841· πρβλ. τις αλλαγές σε σχέση με την πρώτη έκδοση που αναφέρει ο συγγραφέας στον πρόλογο, αυτόθι, xv-xvi. Τουλάχιστον μια τρίτη έκδοση τεκμηριώνεται βιβλιογραφικά, με τόπο έκδοσης το Erlangen και χρονολογία έκδοσης το 1845 (non vidi).

¹⁹ Τα σχετικά κεφάλαια της δεύτερης έκδοσης είναι τα XIX και XX.

²⁰ Οι αριθμοί με έντονα στοιχεία εντός αγκυλών παραπέμπουν στη σελιδαρίθμηση της πρωτότυπης έκδοσης.

προς τα εσωτερικά της περιοχής, διέθεταν καλύτερες κατοικίες και ένα υγιέστερο παρουσιαστικό.

Η υποδοχή δεν ήταν ιδιαίτερα φιλική· με «μέτρησαν» με παράξενο βλέμμα και μας έδωσαν τα πλέον ελεεινά παραπήγματα που θα μπορούσε να βρει κάποιος, στα οποία έπρεπε να διαμείνουμε έως τις 19 του μηνός καθώς η τότε διατελούσα ελληνική φρουρά δεν ήταν ακόμη σε θέση να αποχωρήσει.

Η Βόνιτσα [1]²¹ βρίσκεται στον κόλπο της Άρτας –για τον οποίο οι Έλληνες χρησιμοποιούν συχνότερα την ονομασία «κόλπος του Λουτρακίου»–, και πρόκειται για ένα χωριό στη νότια πλευρά του κόλπου. Από τη Λιμναία ή τον Εχίνο δεν διασώζεται πια κανένα ίχνος, ενώ ό,τι βρίσκεται εκεί είναι βενετικής προελεύσεως.²² Η Βόνιτσα είναι σίγουρα το πλέον ανθυγιεινό μέρος της Ελλάδας. Ακόμη και οι ντόπιοι τρέμουν όταν πλησιάζει ο Μάρτιος, όποιος δε έχει τη δυνατότητα, αποδημεί και επιστρέφει μόλις τον Οκτώβριο ή Νοέμβριο. Θεώρησα ως ζήτημα υψίστης σημασίας να διερευνήσω την αιτία της ασθένειας, και νομίζω ότι πρέπει να αποδοθεί στη μεγάλη έλλειψη καθαριότητας των κατοίκων, στις βλαβερές αναθυμιάσεις των ελών και, κατά κύριο λόγο, στο κακής ποιότητας νερό των στερνών. Ευτυχώς, ο λόχος κατέφθασε στη Βόνιτσα σε εποχή, κατά την οποία οι επιπτώσεις δεν ήταν τόσο ισχυρές, ενώ μόλις λίγο καιρό πρωτότερα ένας Γερμανός γιατρός –ο φιλέλληνας Hübel, ο οποίος ήδη κατά την αποστολή μου στη Θήβα προσέφερε πολύτιμες [219] υπηρεσίες– είχε απολυμάνει μια από τις μεγάλες δεξαμενές της πόλης. Από τις υπόλοιπες στέρνες αντλούταν μόνον χαλασμένο και δυσώδες νερό που αποτελούταν από κάθε λογής ακαθαρσίες και σε ποτήρι έδινε την εντύπωση θολού λασπόνερου. Στο φρούριο δεν υπήρχε ούτε σταγόνα νερού, ενώ οι δύο μεγάλες στέρνες που βρίσκονταν εκεί ήταν τόσο γεμάτες με ακαθαρσίες, κόκκαλα, ράκη κτλ., ώστε κάποιος καταλαμβανόταν από ένα ακαταμάχητο αίσθημα αηδίας.

Παλαιότερα τα σπίτια βρίσκονταν στη βορειοδυτική πλευρά του λόφου του φρουρίου, σε έναν στενό όρμο, ο οποίος τώρα έχει εντελώς γεμίσει από τις προσχώσεις της λάσπης και επιτρέπει αγκυροβόλιο μόνον στα συνήθη σκάφη που παραπλέουν την ακτή.²³ Τώρα τα σπίτια είναι συγκεντρωμένα στη νότια και ανατολική πλευρά. Δεν βλέπει κανείς τίποτε άλλο παρά ελεεινά

²¹ Οι αριθμοί με απλά στοιχεία εντός αγκυλών παραπέμπουν στις λίγες υποσημειώσεις της πρωτότυπης έκδοσης, οι οποίες παρατίθενται ως τελικές σημειώσεις αμέσως μετά το κείμενο της μετάφρασης.

²² Η Λιμναία ήταν αρχαία ακαρνανική πόλη, τα ερείπια της οποίας βρίσκονται στο ύψωμα που δεσπόζει επί της Αμφιλοχίας. Η θέση του αρχαίου Εχίνου, λιμανιού του Θυρρείου, πιθανολογείται στην περιοχή Ρούγα Παλιαμπέλων, όπου εντοπίστηκαν αρχαία κατάλοιπα.

²³ Αναφέρεται στις συνοικίες της Βόνιτσας Κόκκινο, Μπουργέτο και Μπούργο και τη λιμνοθάλασσα Λιμένι, κάτω από τον λόφο του φρουρίου.

παντοπωλεία, κρεοπωλεία, χασάπηδες και ιχθυοπώλες μέσα στη μεγαλύτερη δυνατή βρωμιά.

Καλύτερα διατηρημένη είναι η εκκλησία και σε ένα μεγάλο παρακείμενο δένδρο έχει τοποθετηθεί η καμπάνα. Εκείνο τον καιρό,²⁴ οι καμπάνες στην Ελλάδα ήταν εξαιρετικά σπάνιες. Αντ' αυτών οι ιερείς (*Papades*)²⁵ χρησιμοποιούσαν συνήθως ένα ξύλινο ή σιδερένιο επίπεδο κομμάτι, το οποίο χτυπούσαν με έναν κόπανο, καλώντας έτσι τους ευλαβείς στην εκκλησία. Το χωριό Μπούχαλη σχεδόν συνέχεια με τη Βόνιτσα.²⁶

Ήδη από την πρώτη ημέρα μετά την άφιξή μου τοποθέτησα τις διάφορες φρουρές, ούτως ώστε το δεύτερο ελληνικό βασιλικό τάγμα να ετοιμασθεί απρόσκοπτα για την αναχώρησή του. Τελικώς, στις 19 του μηνός αποσύρθηκαν και οι τελευταίοι από το φρούριο και την πόλη, χωρίς ωστόσο να με ειδοποιήσουν ή να μου παραδώσουν οτιδήποτε. Μετέθεσα αμέσως το απόσπασμά μου στο φρούριο, παρά ταύτα η διαμονή εκεί κατέστη δυνατή μόνον αφότου αντικατέστησα όλη τη σκεπή του στρατώνα. Τούτο διότι το νερό δεν έσταζε απλώς από τον επάνω προς τον κάτω όροφο, αλλά κυριολεκτικά έρεε με τέτοια ορμητικότητα από τη στέγη [220] προς τον επάνω και από αυτόν προς τον κάτω όροφο, ώστε όλα τα δωμάτια και οι θάλαμοι είχαν γεμίσει με τόσο νερό, ωσάν να το έριχνε κάποιος με πιθάρια. Κατά τις πρώτες σαράντα οκτώ ώρες δεν ησυχάσαμε ούτε λεπτό μέρα και νύχτα, καθώς έβρεχε συνεχώς. Εκτός από τούτο το κτήριο υπήρχε άλλο ένα, το οποίο χρησιμοποιούταν ως νοσοκομείο.²⁷ Ένα τρίτο κτήριο πλησίον της πρώτης πύλης του φρουρίου, στο οποίο διέμενε ο Έλληνας υπασπιστής του φρούραρχου της πόλης, κατέρρευσε κάποτε κατά το ήμισυ μέσα στη νύχτα.

Τα τείχη του φρουρίου ήταν παντού πεσμένα ή έφεραν ρωγμές, ενώ εδώ και εκεί υπήρχαν κανόνια είτε από σίδηρο είτε από άλλο μέταλλο. Όμως, τα μεν πρώτα ήταν εξωτερικά και εσωτερικά οξειδωμένα, τα δε δεύτερα εξίσου άχρηστα. Μόνον μία πύλη ήταν σε κάπως καλύτερη κατάσταση. Το νερό για το τάγμα έπρεπε καθημερινά να το ανεβάζω από την πόλη.

²⁴ Ενν. κατά την τουρκοκρατία· πρβλ. και PREDL 1841, 327.

²⁵ Οι εντός παρένθεσης λέξεις με πλάγια στοιχεία δηλώνουν τη λέξη του γερμανικού κειμένου.

²⁶ Η Μπούχαλη είναι η ανατολική συνοικία στην παραλία της Βόνιτσας. Στη δεύτερη έκδοση (PREDL 1841, 327) η αναφερόμενη εκκλησία της προηγούμενης παραγράφου τοποθετείται στη Μπούχαλη, τουτέστιν πρόκειται προφανώς για τον ναό των Αγίων Αποστόλων. Για τις συνοικίες της πόλης, που βαθμιδόν συνενώθηκαν, και τους ναούς τους πρβλ. ΒΕΡΝΙΚΟΣ 2012, 91-99.

²⁷ Το φρούριο Βόνιτσας ανήκε στα μεθοριακά οχυρά και, θεωρητικώς, όφειλε να είναι λειτούργικό. Σύμφωνα με έκθεση δαπανών του υπουργού στρατιωτικών για τα έτη 1833-1835 που παραθέτει ο Strong, στο βονιτσιανικό φρούριο πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης των στρατιωτικών κτηρίων, του στρατιωτικού νοσοκομείου και του ίδιου του οχυρού: STRONG 1842, 274, 285-286.

Η θέα που απολαμβάνει κανείς από τούτο το φρούριο είναι μάλλον σπάνια. Προς νότον, μια πλατιά κοιλάδα ανηφορίζει ελαφρά σε απόσταση τριών ωρών, πλαισιούμενη στις δύο πλευρές της από βουνά και περικλειόμενη στο βάθος από το όρος Περγαντί, στις πλαγιές του οποίου κείται πολύ γραφικά το χωριό Παραδείσι.²⁸ Κατά τους χειμερινούς μήνες, ένα ποταμάκι, του οποίου τις όχθες καταλαμβάνουν θάμνοι και ψηλά πλατάνια, διασχίζει αυτήν την κοιλάδα. Η τελευταία παρουσιάζει προς την κατεύθυνση του κόλπου κατωφέρεια που φθάνει μάλλον τα εκατό πόδια, στον κόλπο δε βρίσκεται στο ίδιο ύψος με τη θάλασσα, η υπερχειλίση της οποίας εμποδίζεται μόνον από ένα είδος φράγματος που δεν έχει αρκετό ύψος, με αποτέλεσμα, όταν πνέουν ισχυροί άνεμοι τα κύματα να το υπερβαίνουν. Εξ αυτού του λόγου, εδώ σχηματίζεται ένα διαρκές έλος, διευρυνόμενο έτι περαιτέρω μέσω του μικρού ποταμιού, το οποίο οι Έλληνες διαμοιράζουν σε χίλιους βραχίονες προκειμένου να ποτίσουν λίγα καλαμποχώρα. [221] Περίπου στο μέσον της κοιλάδας βρίσκεται ένας μύλος, ενώ αριστερά, επάνω στο βουνό, μια μονή.

Προς δυσμάς, πέρα από την απόληξη του Ακτίου, έχει κανείς ορατότητα προς την ατέρμονη θάλασσα. Δεξιότερα, διακρίνεται η Κέρκυρα να αναδύεται από τη θάλασσα εν είδει γαλάζιας σφαίρας. Σε απόσταση δύο ωρών, στην άλλη πλευρά του κόλπου απέναντι από το Άκτιο, το βλέμμα γοητεύεται από την Πρέβεζα με τα λευκά μακρά τείχη, τα λευκά σπίτια και τα κατάρτια της. Στο βάθος το ζωηρό πράσινο των πεύκων αναμειγνύεται με την ασημένια αναλαμπή των ελιών.²⁹ Βόρεια, σε απόσταση περίπου τριών ωρών από τον κόλπο, βρίσκεται η εκτεταμένη πόλη της Άρτας με τα λευκά σπίτια της και το φρούριο πάνω σε ένα ψηλό βουνό. Στο βάθος το πελώριο βραχώδες βουνό Τετινέζ, βορειοανατολικά και ανατολικά το Μακρυνόρος και πιο πέρα η ακόμη ψηλότερη Πίνδος, τώρα Σινόκοβο.³⁰

Ο κόλπος αυτός καθαυτόν με τα πράσινα νησιά του προσφέρει μια υπέροχη θέα.³¹ Το μέγιστο πλάτος του είναι 6-7 ώρες, το μήκος του 18-20 ώρες. Στα ανατολικά, η οροθετική γραμμή μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας εισέρχεται επάνω από τη θέση Αράπης (*Arabo*) στον κόλπο και τον τέμνει σχεδόν

²⁸ Εννοείται η κοιλάδα μεταξύ των βουνών Ορνίτσα και Αμαδαρός. Το Παραδείσι ή Παράδεισος είναι το σημερινό Μοναστηράκι.

²⁹ Ενδεικτικό του πλατειασμού του κειμένου της δεύτερης έκδοσης είναι το γεγονός ότι η παραπάνω περιγραφή της Πρέβεζας εμφανίζεται στο κεφ. XIX (PREDL 1841, 330) και αναδιατυπωμένη στο κεφ. XX (αυτόθι, 342), πράγμα που υποδεικνύει ότι η έκδοση του 1836 είναι πιο ακριβής.

³⁰ Πρβλ. PREDL 1841, 330, όπου σε υποσημειώσεις η ονομασία *Tetinez* ταυτίζεται με το όρος Τύμφη, ενώ στο Μακρυνόρος περιέργως αποδίδεται το αρχαίο όνομα Θύαμις (*Thiamis*) με ερωτηματικό.

³¹ Πρβλ. PREDL 1841, 330, όπου σε υποσημείωση ονοματίζονται οι νησίδες Κέφαλος, Βούβαλος, Άγ. Αντώνιος, Αρμυρό (*Armyro*).

στο μέσον.³² Δυστυχώς, απέναντι από την Πρέβεζα, παραχωρεί στην Τουρκία και εκείνη τη γλώσσα γης που εκτείνεται από το Άκτιο προς το εσωτερικό του κόλπου. Μέσω αυτής της κακής συνοριακής διευθέτησης, οι Τούρκοι, διαθέτουν το σημαντικό –και για την Ελλάδα πολύ δυσάρεστο– πλεονέκτημα να επιτρέπουν ή να εμποδίζουν τον είσπλου των ελληνικών σκαφών, κάτι που κατά την παραμονή μου για πεντέμισι μήνες στη Βόνιτσα συνέβη τέσσερις φορές.³³

Το τοπίο αυτό στο σύνολό του, και σε μεγάλη ακτίνα, είναι πραγματικά σαγηνευτικό και το θεωρώ ως το ωραιότερο που έχω έως τώρα αντικρύσει στην Ελλάδα. Είναι μόνον κρίμα πως το σημείο, από το οποίο κανείς μπορεί να θαυμάσει όλα αυτά τα μεγαλεία, δεν είναι απολαυστικό!

[222] Η Βόνιτσα διαθέτει επαρχείο.³⁴ Ο τότε έπαρχος ήταν ένας ηλικιωμένος άνδρας, ο οποίος είχε μεν καλή προαίρεση και αγαπούσε την τάξη, το κύρος του όμως στους Βονιτσιάνους ήταν περιορισμένο. Όταν τον επισκέφθηκαν για πρώτη φορά, μου έδειξε έναν πολύ ωραίο χάρτη της Ελλάδας. Αυτοί οι χάρτες στέλνονταν από την κυβέρνηση σε όλες τις Αρχές. Με περηφάνια και εσωτερική χαρά μου είπε: «Κοίταξε κύριε, πόσο μεγάλη και ωραία είναι η Ελλάδα!» Ωστόσο, η ωραία Ελλάς ήταν κολλημένη ανάποδα στον τοίχο. Μη μπορώντας να συγκρατήσω τα γέλια μου, του υπέδειξα το λάθος. Αυτός ο καλός κύριος, όμως, δεν μπορούσε να αντιληφθεί ότι ο χάρτης ήταν αναρτημένος ανάποδα. Αργότερα διορίστηκε δικαστής στο δικαστήριο Μεσολογγίου.

Στις 2 Δεκεμβρίου πέρασα με μια βάρκα απέναντι στην Πρέβεζα, με σκοπό να επισκεφτώ τον αγά. Μετά από δύο ώρες αποβιβάστηκα κοντά στην οικία του βασιλικού γενικού προξένου της Μεγάλης Βρετανίας κυρίου Mayer, αφού πρώτα γνωστοποίησα στο τουρκικό τελωνείο τα προσωπικά μου στοιχεία.³⁵ Ο κύριος Mayer με υποδέχθηκε με υποδειγματική ευγένεια

³² Ως Αλβανία εννοείται εδώ το τμήμα του ελλαδικού χώρου βόρεια της οροθετικής γραμμής. Δεν κατέστη δυνατόν να ταυτισθεί με βεβαιότητα το τοπωνύμιο *Arabo*, το οποίο στο PREDL 1841, 330, προσδιορίζεται και ως χωριό. Υποθέτουμε ότι πρόκειται για την παραλία Αράπη στο Λουτρό Αιτωλοακαρνανίας, θέση που κείται νοτιότερα του Μενιδίου όπου έβαινε επί ξηράς η ανατολική οροθετική γραμμή.

³³ Για το θέμα των συνόρων πρβλ. τη συζήτηση παρακάτω, στην τρίτη ενότητα.

³⁴ Σύμφωνα με διάταγμα που εισήχθη από την Αντιβασιλεία τον Απρίλιο του 1833, η χώρα διαιρούταν σε δέκα νομούς, ένας εξ αυτών ήταν ο νομός Ακαρνανίας και Αιτωλίας. Κάθε νομός διαιρούταν σε επιμέρους επαρχίες, επικεφαλής των οποίων ήταν ο έπαρχος που υπαγόταν στον νομόρχο. Η αναφερόμενη στο κείμενο ήταν η επαρχία Βονίτσης και Ξηρομέρου. Για τη διοικητική διαίρεση του 1833 βλ. ΜΑΚΡΥΔΗΜΗΤΡΗΣ 2002, κυρίως 66-70.

³⁵ Πρόκειται για τον William Meyer (1778-1869), Άγγλο πρόξενο στην Πρέβεζα. Διορίστηκε στο προξενείο Ηλείου, με έδρα τα Ιωάννινα, τον Νοέμβριο του 1818, αλλά, λόγω της αστάθειας εκείνης της περιόδου, ανέλαβε τα καθήκοντά του τη 17^η Ιανουαρίου 1820 στην Πρέβεζα, όπου και υπηρέτησε έως το 1835. Για τον Meyer βλ. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ & ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ

και φιλοξενία, προσέφερε την οικία και το τραπέζι του και μου παραχώρησε αμέσως έναν από τους Τούρκους του για να με συνοδεύει παντού χωρίς να υπάρχουν προσκόμματα.

Αρχικά, επισκέφθηκα τα ερείπια της Νικόπολης.³⁶ Το λευκό άλογο, που κάποτε ήταν το προσωπικό άλογο του Αλή πασά των Ιωαννίνων και αργότερα αγοράστηκε από τον κύριο Mayer, με μετέφερε εντός μίας ώρας σε αυτά τα αξιοθαύμαστα ερείπια. Βρίσκονται πίσω από την Πρέβεζα σε δυτική-βορειοδυτική κατεύθυνση, και μεγάλο μέρος του δρόμου που οδηγεί προς τα εκεί περνάει μέσα από έναν ελαιώνα.³⁷ Ο Γιουσούφ ήταν ο συνοδός μου: ένας καθαρός, πλούσιος ενδεδυμένος και χαρούμενος Τούρκος, με τον οποίο γνωριστήκαμε αμέσως μολονότι αυτός μιλούσε μόνον ελληνικά, ενώ εγώ με δυσκολία μπορούσα να συνεννοηθώ σε αυτήν τη γλώσσα. Τον κέρδισα, όμως, αμέσως [223] γιατί στη διαδρομή, ιππεύοντας το άλογο του Αλή, ξεπερνούσα με άνεση όλα τα εμπόδια, κάτι που πάντα επιφέρει την αμέριστη αποδοχή από την πλευρά των Τούρκων.

Για πολλή ώρα έμεινα έκπληκτος και συγκινημένος μπροστά σε αυτά τα ερείπια, ανήμπορος να αποφασίσω προς ποια κατεύθυνση να τραβήξω πρώτα. Ένα αρκετά καλά διατηρημένο τείχος με ψηλούς και δυνατούς πύργους ακόμη εκτεινόταν για περίπου διακόσια βήματα προς την καμπύλη ακτογραμμή της θάλασσας, όπου παλαιότερα ήταν η Ναυμαχία.³⁸ Τελικώς, πέρασα με το άλογό

ΜΕΡΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ 1996, ιθ'-λθ'· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2011, 185-189, όπου και πληροφορίες για το αγγλικό προξενείο Πρέβεζας. Εδώ, στο κείμενο της μετάφρασης, διατηρείται η γραφή «Mayer» που χρησιμοποιεί ο Predl. – Δεν γνωρίζουμε την ακριβή θέση του οθωμανικού τελωνείου Πρέβεζας, το οποίο, πάντως, βρισκόταν στο παραλιακό μέτωπο του Αμβρακικού. Κατά την πρώτη βενετοκρατία (1684-1699) το τελωνείο βρισκόταν στον ίδιο χώρο, κοντά στο φρούριο της Μπούκας: ΔΟΝΟΣ 2007, 92 σημ. 61 και εικ. 2· 2010, 438 με σημ. 10. Κατά τον δέκατο όγδοο και δέκατο ένατο αιώνα πιθανότατα μετατοπίστηκε βορειότερα, καθώς το κέντρο εξουσίας μεταφέρθηκε επίσης βορειότερα, στο φρούριο του Αγ. Ανδρέα. Σύμφωνα, πάντως, με τον Η. Βασιλά, όταν υπηρετούσε ως Άγγλος πρόξενος ο Saunders, διάδοχος του Meyer, το προξενείο βρισκόταν στο παραλιακό μέτωπο, κοντά στη σημερινή οικία Τσακαλώτου: ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 76· πρβλ., όμως, όσα γράφει ο ίδιος: αυτόθι, 138-139. – Εκφράζω εδώ τις βαθιές μου ευχαριστίες στον Νίκο Δ. Καραμπέλα για τη γνώμη του σχετικά με κάποια τοπογραφικά θέματα της παρούσας εργασίας. Φυσικά, τα όποια λάθη βαρύνουν αποκλειστικά τον γράφοντα.

³⁶ Για τη Νικόπολη και όσα μνημεία αναφέρονται παρακάτω βλ. εποπτικά ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ et al. 2000· ΖΑΧΟΣ 2015 (όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία).

³⁷ Πρόκειται για τον τότε εκτεταμένο ελαιώνα που φυτεύτηκε επί βενετοκρατίας, για τον οποίο βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2003.

³⁸ Εδώ γίνεται αναφορά στα παλαιοχριστιανικά τείχη της πόλης. Στο PREDL 1841, 332, συμπληρώνεται ότι το τείχος εκτεινόταν προς ανατολική κατεύθυνση, δηλ. προς τον Αμβρακικό. Η έκφραση «όπου παλαιότερα ήταν η ναυμαχία» («wo früher die Naumachie war») είναι ασαφής. Στη λατινική η λέξη *naumachia* χρησιμοποιούνταν για δεξαμενές νερού, στις οποίες λάμβαναν χώρα απομιμήσεις ναυμαχιών. Μάλιστα, η πρώτη μόνιμη ναυμαχία κτίστηκε το 2 π.Χ. στις όχθες του Τίβερη από τον Αύγουστο (*naumachia Augustis*). Δεν είναι

μου μια ερειπωμένη πύλη στη νότια πλευρά.³⁹

Τι θέαμα! Τι έκπληξη! Στεκόμουν ανάμεσα στα ερείπια μιας πόλης, η οποία όφειλε την ανέγερσή της στη νίκη του αυτοκράτορα Οκταβίου Αυγούστου [2] επί του Αντωνίου και της Κλεοπάτρας στο Άκτιο.⁴⁰ Τι μνήμες! Γύρω όλα ήταν σιωπηλά· κανένα πουλί δεν πετούσε, κανένα φίδι δεν ερπόταν στα ανακατωμένα χαμόκλαδα· εκτός εμού και του Γιουσούφ, καμία ανθρωπινή ψυχή δεν υπήρχε σε εκείνο το μεγάλο ερειπιώνα, ο οποίος ακόμη επιτρέπει σε κάποιον να σχηματίσει μια γενική εικόνα της μεγάλης πόλης. Πρέπει να ήταν μεγάλη, αφού ακόμη και τώρα δεν φθάνει μία ώρα για να τη γυρίσει κάποιος.

Εδώ είναι τα λουτρά! Ένα υδραγωγείο μετέφερε το νερό· εκεί μια στοά!⁴¹ Γλιστρώ μέσα στα αγκάθια και τις τσουκνίδες, μια κουκουβάγια φτερουγίζει, ενώ ο Γιουσούφ με προειδοποιεί για τα ερείπια που μένουν μετέωρα επάνω από το κεφάλι μου και μπορεί οποιαδήποτε στιγμή να καταρρεύσουν. Εκεί οι τοίχοι των χαμηλών σπιτιών είναι κατασκευασμένοι από ερυθρές σκληρές πλίνθους· ακόμη διακρίνονται οι θύρες και τα ανοίγματα των παραθύρων, το μόνο που λείπει είναι η στέγη. Μπροστά περνάει ένας δρόμος που είναι σχεδιασμένος κατά το ορθογωνικό πολυεδομικό σχέδιο.⁴² Η πλακόστρωσή του κάνει να φαντάζουν ταπεινές ακόμη και οι πλακοστρώσεις των δικών μας πόλεων. Παραπέρα, ίστανται οι πελώριοι όγκοι ενός αμφιθεάτρου.⁴³ Ένα άλλο αμφιθέατρο βρίσκεται στις υπώρειες ενός βουνού, από την κορυφή του οποίου μπορεί κάποιος να απολαύσει τη θέα έως το Σούλι.⁴⁴ Στα κατάλοιπα αυτού του θεάτρου, μπορεί κανείς να αναγνωρίσει [224] τον τρόπο κατασκευής τους: περιμετρικά υπάρχουν έξι σειρές καθισμάτων, άλλες πιο χαμηλά καλύπτονται από τις επιχώσεις. Πολλά ανοίγματα και πλήρως σωζόμενες θύρες οδηγούν σε διάφορους υπόγειους διαδρόμους και θαλάμους, των οποίων η επί-

απίθανο η χρήση της λέξης από τον Predl να παραπέμπει στις λεμβοδρομίες που, σύμφωνα με την αρχαία μαρτυρία του Στέφανου Βυζάντιου, αποτελούσαν μέρος των αγωνισμάτων των Ακτίων που καθιέρωσε ο Αύγουστος. Πάντως, στη σύγχρονη έρευνα δεν αποκλείεται ούτε η διεξαγωγή λεμβοδρομιών ούτε και η αναπαράσταση ναυμαχιών στα ρωμαϊκά Άκτια: ΖΑΧΟΣ 2008, 27-28· PAVLOGIANNIS et al. 2009, 83 με σημ. 13, 100-102.

³⁹ Πρόκειται είτε για τη νότια, λεγόμενη «Ομορφή Πόρτα» ή «Ωραία Πύλη», είτε, πιθανότερον, για τη γωνιακή νοτιοανατολική πύλη του παλαιοχριστιανικού τείχους.

⁴⁰ Ναυμαχία του Ακτίου, 2 Σεπτεμβρίου 31 π.Χ.

⁴¹ Πρόκειται για την περιοχή όπου βρίσκεται η οικία του έκδικου Γεωργίου, του λεγόμενου «Βασιλόσπιτου» με τους μεγάλους διώροφους θολωτούς χώρους, γνωστούς ως «Βαγένια».

⁴² Πιθανότατα, ο *decumanus maximus*, που άρχιζε στη δυτική πύλη του ρωμαϊκού τείχους και κατευθυνόταν προς ανατολάς, τμήμα του οποίου έχει τώρα ερευνηθεί στο τμήμα μεταξύ της οικίας του έκδικου Γεωργίου και της νότιας πύλης του παλαιοχριστιανικού τείχους. Καλά διατηρημένος είναι, επίσης, ο πλακόστρωτος *cardo* που διερχόταν δυτικά της οικίας.

⁴³ Το ωδείο.

⁴⁴ Το θέατρο.

σκεψη, πάντως, δεν συνιστάται. Οι βάσεις των καθισμάτων αποτελούνται από ακανόνιστα κομμάτια βράχου τοποθετημένα το ένα επί του άλλου πυργηδόν, περίπου παρόμοια με εκείνα του κυκλώπειου οικοδομικού συστήματος. Επί αυτών υψώνεται ένα τοίχωμα από ερυθρές πλίνθους εξαιρετικής ανθεκτικότητας. Κάθε λίθος έχει μήκος ενός και πλάτος μισού ποδός και ύψος μίας ίντσας· το μεταξύ τους συνδετικό υλικό είναι παντού ίδιο, ύψους επίσης μίας ίντσας και λευκό, ενώ όλο το τοίχωμα μεταφέρει την εντύπωση ότι έχει στιλβωθεί, πράγμα που του προσδίδει εξαιρετική όψη. Με ίδιες πλίνθους είναι επίσης κατασκευασμένο το υπόλοιπο θέατρο, και πρέπει να διατηρείται σήμερα σε ύψος 30-40 ποδών. Βάσει αυτών των ερειπίων μπορεί κανείς ακόμη να αναπαραστήσει την εικόνα ενός ρωμαϊκού θεάτρου.

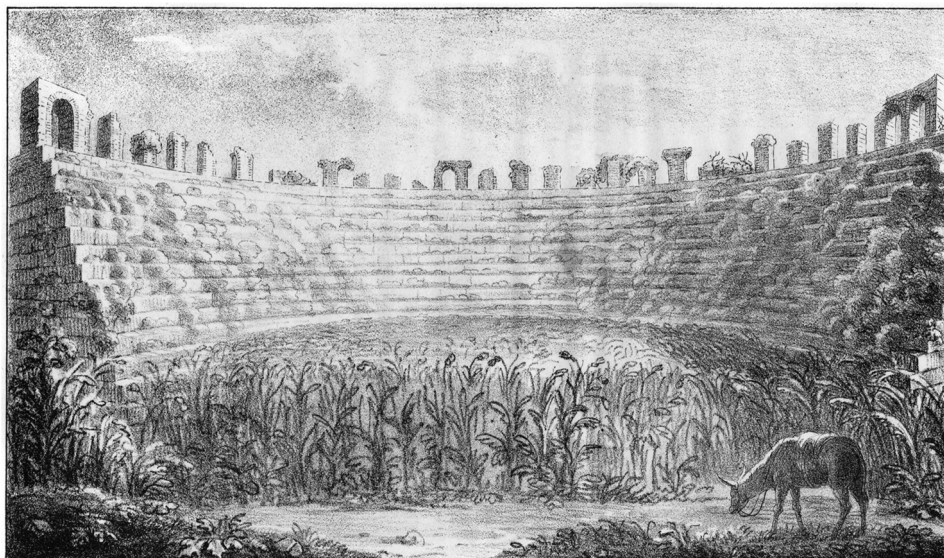
Εάν ο Αλή πασάς και ο μεταγενέστερος αγάς της Πρέβεζας δεν είχαν μεταφέρει τόσο πολύ μάρμαρο από τη Νικόπολη στην Πρέβεζα για να ανοικοδομήσουν ένα παλάτι και τις οχυρωματικές εγκαταστάσεις, η θέα αυτών των ερειπίων θα ήταν ακόμη πιο μεγαλοπρεπής.⁴⁵ Τοιουτοτρόπως, όμως, χρησιμοποιήθηκε μεγάλο μέρος των ερειπίων για κτίσματα κάθε είδους, και το ίδιο συνέβη και με το μάρμαρο του Ακτίου, όπου τώρα δεν σώζεται τίποτε.⁴⁶ Πολλά μεμονωμένα τοιχώματα και κίονες, η ερμηνεία των οποίων δεν είναι πλέον δυνατή, κείτονται ακόμη διάσπαρτα. Επίσης, φεύγοντας από τούτο το μέρος, πήρα δεκατέσσερα χάλκινα νομίσματα που βρήκα εδώ και εκεί θαμμένα στη γη.

Οι ελληνικές αρχαιότητες που έχω έως τώρα δει δεν μου προσέφεραν πάντα την απόλαυση που πήρα στη θέα του ερειπιώνα της Νικόπολης. Εδώ τα σεβάσματα κατάλοιπα δεν παραμορφώνονται από ρυπαρές καλύβες και κάποιος μπορεί να απολαύσει μια πλήρη και αδιατάρακτη θέα. Αντίθετα, παρατήρησα ότι οι κάτοικοι της Ελλάδας προσκολλούν τις καπνισμένες και ρυπαρές παράγκες τους στα θεσπέσια ερείπια, λερώνοντας και τη γύρω περιοχή. [225] Τα ερείπια [της Νικόπολης Σ.τ.Μ.] στέκουν σιωπηλά σαν πνεύματα μιας εποχής που παρήλθε από καιρό, μαρτυρώντας την παρακμή του ανθρώπινου μεγαλείου. Κατασυγκινημένος επέστρεψα στην Πρέβεζα και παρυσίαστηκα στον αγά.⁴⁷

⁴⁵ Για τα αρχαία *spolia* που μεταφέρθηκαν από τη Νικόπολη και επαναχρησιμοποιήθηκαν σε κτίσματα της Πρέβεζας βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ 2010.

⁴⁶ Εννοείται το ιερό του Ακτίου Απόλλωνος, το οποίο για πρώτη φορά ερευνήθηκε το 1867: ΤΡΙΑΝΤΗ 2007.

⁴⁷ Στη δεύτερη έκδοση (Predl 1841, 334-335) έχει προστεθεί μια εκτενής υποσημείωση, στην οποία ο Predl αρνείται κατηγορηματικά την ταύτιση Νικόπολης και Πρέβεζας, κάτι που τότε συζητούνταν έντονα, θεωρώντας εσφαλμένως ότι η Πρέβεζα βρίσκεται στη θέση της αρχαίας Τορύνης (σημ. Πάργας). Περαιτέρω, αποκλείει την ταύτιση των θέσεων Αμβρακίας-Πρέβεζας. Ακολουθούν αναφορές στο μνημείο του Αυγούστου της Νικόπολης (Τρόπαιο) και στο ιερό του Ακτίου Απόλλωνος.

RUINS OF THE THEATRE AT NICOPOLIS.

Το θέατρο της Νικόπολης.
 Λιθογραφία του G. Scharf βάσει σχεδίου του W. Goodison, 1835
 (Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 889)

Το καθαυτό παλάτι βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση.⁴⁸ Η τωρινή κατοικία μου θύμιζε ζωηρά κάποιους παλαιούς μαραζωμένους πύργους ξεπεσμένων αρχόντων, όπως εκείνους που συνάντησα συχνά στη Γαλλία.⁴⁹ Το προαύλιο ήταν καθαρό και δεν υπήρχε φρουρά. Αριστερά και δεξιά δύο σκάλες οδηγούσαν σε έναν προθάλαμο, μέσω του οποίου εισήλθα στην αίθουσα υποδοχής του αγά. Η τελευταία ήταν αρκετά μεγάλη και περιμετρικά εφοδιασμένη με γαλαζοκόκκινα μαξιλάρια, ενώ τα παράθυρα, εκτός από ένα, έφεραν ομοιόχρωμα παραπετάσματα. Οι αξιωματικοί και οι σκλάβοι περιστοίχιζαν τις δύο πλευρές της εισόδου, ενώ ο αγάς, περιβεβλημένος τα κόκκινα, καθόταν σε μια γωνιά στο μπροστινό μέρος της αίθουσας φορώντας το φέσι στο κεφάλι και έχοντας αφημένα εμπρός του τρία ζεύγη πιστολιών, τα οποία παρατηρούσε προσεκτικά. Το όλον είχε κάτι που θύμιζε εικόνα με δῆμιο.

⁴⁸ Τα λεγόμενα «Παλιοςάραγα» βρίσκονταν στη σημερινή ομώνυμη περιοχή στο νότιο άκρο της Πρέβεζας, απέναντι από το Ακτιο, και κτίστηκαν από τον Αλή πασά το 1811. Η ξύλινη κατασκευή παραδόθηκε στις φλόγες το 1820 από τον Βελή, γιο του Αλή.

⁴⁹ Το κτήριο βρισκόταν εντός του φρουρίου του Αγ. Ανδρέα.

Διέσχισα με βιαστικό βήμα την αίθουσα πηγαίνοντας στον αγά και τον χαιρέτισα κατά τον ανατολικό τρόπο. Αυτός σηκώθηκε και με καλωσόρισε με τον ίδιο τρόπο, αλλά με πολλή ευγένεια. Καθίσαμε στα μαξιλάρια και άρχισε μια πολύ ανεπαρκής συζήτηση καθότι δεν είχε δραγομάνο και ο δικός μου Γιουσούφ καταλάβαινε μόνον ελληνικά. Από ό,τι μπορούσα να αντιληφθώ, έτρεφε συμπάθεια για τους Βαυαρούς. Ανέφερε ότι παλαιότερα χρημάτισε αγάς στα σύνορα της Βοσνίας και ότι μέσω των Αυστριακών είχε ακούσει κάτι για τη Βαυαρία. Ζήτησε πληροφορίες για την έκταση και τα σύνορα της Βαυαρίας, τις ένοπλες δυνάμεις της κτλ., προσθέτοντας πως χαιρόταν ιδιαίτερα που τώρα γνώριζε αυτοπροσώπως Βαυαρούς, οι οποίοι έχουν φήμη πολύ καλών πολεμιστών.

Διαπιστώνει κανείς ότι οι Τούρκοι μπορούν να είναι γαλαντόμοι. Έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το κασκέτο μου, [226] χαρακτηρίζοντάς το ως το ωραιότερο στρατιωτικό κάλυμμα που είχε ποτέ αντικρίσει. Επιπλέον, δεν ήταν επ' ουδενί τρόπω βραδύς και νωθρός, όπως συνήθως φανταζόμαστε τους Τούρκους, αλλά απίστευτα ζωηρός στις κινήσεις και την ομιλία του, ενώ τα μάτια του στριφογύριζαν σαν δύο βολίδες. Κατά τη διάρκεια της συζήτησης μου προσφέρθηκαν πίπα, γλυκό και καφές.

Όταν, τελικώς, σηκώθηκα προς αναχώρηση μου παρέσχε την κατοικία του για πέντε ημέρες και έθεσε το υπηρετικό του προσωπικό στη διάθεσή μου. Αρνήθηκα αμρότερα με ευγένεια, παραπέμποντας στη φιλοξενία μου από τον κύριο γενικό πρόξενο. Σηκώθηκε, με συνόδευσε για πέντε-έξι βήματα και με κάλεσε να τον επισκεφτώ πάλι το συντομότερο και να τον αντιμετωπίσω με φιλικότητα ωσάν να ήμαστε γείτονες.

Στις έξι το απόγευμα έλαβε χώρα μεγάλο δείπνο στην οικία του κυρίου γενικού προξένου, όπου είχαν επίσης προσκληθεί ο Έλληνας και ο Γάλλος πρόξενος καθώς και κάποιοι κύριοι.⁵⁰ Όταν ο εξυπηρετικός οικοδεσπότης μου πρόσεξε ότι από όλα τα κρασιά απλώς έπινα μια μικρή γουλιά, συμπέρανε ότι πιθανώς αυτά ήταν πολύ έντονα για το γούστο μου. Ένευσε στον θαλαμηπόλο του κι εκείνος εμφανίστηκε αμέσως με μια κομψή φιάλη κρασιού από το Χόχαϊμ.⁵¹ Τούτη η φιλοφροσύνη με εξέπληξε τόσο πολύ, ώστε τίμησα δεόντως αυτή και μια δεύτερη φιάλη, κάτι που εξάλλου άρμοζε και στο περιεχόμενό τους. Καθότι τα ελληνικά κρασιά είναι υπερβολικά απιά και πρέπει να αραιώνονται με νερό τουλάχιστον κατά το εν τρίτον, το κρασί από το Χόχαϊμ ήταν για εμένα πραγματικό νέκταρ.

Η συζήτηση ήταν εξαιρετικά πρωτότυπη καθώς διεξαγόταν στην αγγλική,

⁵⁰ Η Πρέβεζα ήταν έδρα των δύο προξένων.

⁵¹ Το Χόχαϊμ (Hochheim) βρίσκεται στο γερμανικό κρατίδιο της Έσσης, κείμενο στις όχθες του ποταμού Main και στην περιοχή Rheingau, φημισμένη παλαιόθεν για τους λευκούς της οίνους.

γαλλική, ιταλική, ελληνική, ακόμη και λατινική γλώσσα: ό,τι μπορούσε να βοηθήσει, χρησιμοποιούταν. Μετά το δείπνο οι φιάλες περιφέρονταν γενναιόδωρα στο τραπέζι, μια διαδικασία κατά την οποία το κρασί του Χόχαϊμ δεν υπολείπονταν σε τίποτε σε σχέση με τα κρασιά από τη Σάμο και τη Χίο. [227] Κατά τις ένδεκα τη νύχτα μεταφερθήκαμε σε ένα άλλο δωμάτιο, πήραμε τσάι, καπνίσαμε πίπα και, περί τα μεσάνυχτα, πήγαμε στα κρεβάτια μας. Επειδή στην οικία του δεν υπήρχε αρκετός χώρος, ο κύριος γενικός πρόξενος με έστειλε, συνοδεία του Γιουσούφ, σε ένα σπίτι που μονίμως προοριζόταν για την υποδοχή ξένων επισκεπτών.

Το επόμενο πρωινό, μετά από ένα μάλλον αγγλικό *Dejeuner à la Fourchette*⁵² επιβιβάστηκα εκ νέου στη βάρκα με κατεύθυνση το φρούριό μου, όντας απόλυτα ευχαριστημένος με όσα είδα και απήλαυσα, τα οποία εξέλαβα ως μια μικρή παρηγοριά για το χρονικό διάστημα που μου απέμενε να περάσω στο έδαφος της κλασικής Ελλάδας.

Μόλις έφθασα στο οχυρό με περίμενε μια ευχάριστη έκπληξη, καθώς οι υπαξιωματικοί και στρατιώτες του λόχου είχαν αναρτήσει ένα πολύ ευγενικό πανό για τον εορτασμό της ονομαστικής μου εορτής, το οποίο φιλοτέχνησαν κατά τη διάρκεια της απουσίας μου.⁵³

Πολλοί Σουλιώτες, η πατρίδα των οποίων είναι τα άγρια βουνά της Ηπείρου κοντά στα Ιωάννινα, ζούσαν στη Ρούμελη και κυρίως στην επαρχία Βάλτου. Γνώρισα αρκετούς από αυτούς και είναι περήφανοι, γενναίοι και πολύ αξιόπιστοι όταν κάποιος τους δείχνει εμπιστοσύνη. Κάποτε χρησιμοποίησα έναν Σουλιώτη ως αγγελιοφόρο για το Μεσολόγγι, ο οποίος με παρακάλεσε να προκαταβάλω την αμοιβή του μιας και ήθελε να αγοράσει στο Μεσολόγγι κάτι για τη μητέρα του. Όταν με είδε σκεπτικό, είπε με μια ευγενική υπερηφάνεια που φανέρωνε όλο τον εσωτερικό του κόσμος: «Κύριε, είμαι Σουλιώτης». Τούτοι οι ορεσίβιοι άνθρωποι, οι οποίοι πιστεύουν ότι είναι γνήσιοι απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων, ποτέ δεν με εξαπάτησαν.⁵⁴

⁵² Πρόγευμα ή μικρό γεύμα στη γαλλική.

⁵³ Η μνήμη του καθολικού αγίου Franz-Xaver (16^{ος} αι.) εορτάζεται την 3^η Δεκεμβρίου.

⁵⁴ Στη δεύτερη έκδοση (PREDL 1841, 337-339) υπάρχουν περισσότερες ιστορικές αναφορές στους Σουλιώτες, κατά κύριο λόγο στους πολέμους τους εναντίον του Αλή πασά. Για την εικόνα των Σουλιωτών, κυρίως σε σχέση με το φιλελληνικό ρεύμα, βλ. πρόσφατα JANION 2015.

[228]

XIX

Πρωτοχρονιά στη Βόνιτσα – Δεύτερη επίσκεψη στην Πρέβεζα – Το τουρκικό τελωνείο – Η πόλη της Πρέβεζας – Επίσημη επίσκεψη στον αγά – Επιστροφή στη Βόνιτσα – Εορτή της έκτης Φεβρουαρίου και χορός – Έναρξη της άσχημης εποχής του έτους – Διαταγή για μετακίνηση στο χωριό Παραδείσι – Διαταγή για επιστροφή στην Πάτρα και επιβίβαση για την Τεργέστη – Κυνήγι και ανάβαση του υψηλότερου όρους – Αντικατάσταση από λόχο του τρίτου ελληνικού βασιλικού τάγματος

Για τρίτη φορά εορτάσαμε την πρωτοχρονιά μακριά από τα σύνορα της πατρίδας μας.⁵⁵ Δεν αφήσαμε την ευκαιρία να πάει χαμένη και συγκεντρωθήκαμε το βράδυ για να πιούμε μερικά punch bowls,⁵⁶ προσκαλέσαμε δε αρκετούς υπαλλήλους και αξιωματικούς του πολεμικού ναυτικού, οι οποίοι μόλις είχαν σταθμεύσει στη Βόνιτσα με κανονιοφόρες ακάτους, και, όσο το επέτρεπαν οι περιστάσεις, ήμαστε όλοι ευτυχείς.⁵⁷

Ο κύριος διοικητής του τάγματός μας, ο υπολοχαγός Herbst, κατέφθασε στη Βόνιτσα για επιθεώρηση. Με αυτήν την ευκαιρία, είχα την ευχαρίστηση να βρεθώ και με τους φίλους μου, υπολοχαγό Straffer, επιθεωρητή Leut και ανθυπολοχαγό-υπασπιστή Friedlein. Προτάθηκε να μεταβούμε όλοι μαζί στην Πρέβεζα.

Μετά την επιθεώρηση ο κύριος υπολοχαγός Herbst, οι κύριοι Straffer, Leut, Friedlein και εγώ μεταβήκαμε με μια βάρκα στην Πρέβεζα και σταματήσαμε στο τελωνείο. Ακριβώς εκείνη την περίοδο ο Ταφήλ Μπούζης είχε προκαλέσει αναταραχές στην Αλβανία και οι Τούρκοι της Πρέβεζας επιδεικνυαν τεράστιο ενδιαφέρον να πληροφορηθούν τι έφερνε τόσους πολλούς Βαναρούς αξιωματικούς στα μέρη τους.⁵⁸ Καθώς γνώριζα πως οι Τούρκοι

⁵⁵ Δηλαδή την πρωτοχρονιά των ετών 1833, 1834 και 1835.

⁵⁶ Τα punch bowls ήταν μεγάλα κεραμικά ή μεταλλικά δοχεία, από τα οποία σερβίριζαν το punch (ποτό με ζάχαρη, λεμόνι, τσάι, νερό και αλκοόλ). Ο Predl τα ονομάζει «Powlen Puntch».

⁵⁷ Οι κανονιοφόροι πιθανώς στάθμευαν εκεί για την πρόληψη πειρατικών ενεργειών στον κόλπο: PREDL 1841, 355-356· για το πολεμικό ναυτικό βλ. STRONG 1842, 300-321· ΚΩΣΤΗΣ 2013, 216.

⁵⁸ Ο Ταφήλ Μπούζης (1792-1844) ήταν Αλβανός οπλαρχηγός από το Τεπελένι που υπηρέτησε διαδοχικά τον Αλή πασά, τον Ομέρ Βρυώνη και αργότερα τον γεννημένο στην Πρέβεζα στρατηγό Θεοδωράκη Γρίβα. Μετά την ελληνική επανάσταση, η Πύλη είχε να αντιμετωπίσει απόπειρες αυτονομίας πασάδων της Αλβανίας και δυσαρεστημένων μπέηδων της Ηπείρου, καθώς και τις επιθέσεις Αλβανών και Ελλήνων ατάκτων και ληστών σε κατοικημένες περιοχές. Τη δεκαετία του 1830 ο Ταφήλ Μπούζης επαναδραστηριοποιήθηκε παίρνοντας μέρος στον ελληνικό εμφύλιο του 1832 και οργανώνοντας ληστρικές επιθέσεις στη Θεσσαλία. Κατά το 1833-1834, στην προσπάθεια ισχυροποίησης αυτονομιστικών κινήσεων ενα-

εμπιστεύονται εύκολα κάποιον που κολακεύει είτε τους ίδιους είτε την πατρίδα τους, [229] πήγα αρχικά μόνος στους τελωνειακούς, ενώ οι υπόλοιποι κύριοι ανέμεναν στη βάρκα.

Η πρώτη ερώτηση ενός Τούρκου τελωνειακού ήταν πράγματι η εξής: «Τι ζητούν τόσο πολλοί Βαυαροί αξιωματικοί;» Παρά ταύτα, έκανε την ερώτηση με πολλή ευγένεια. Ζήτησα να του μεταφράσουν ότι είμαι ο διοικητής της Βόνιτσας και πως ήμουν ήδη μια φορά εδώ, πως τότε έγινα δεκτός με μεγάλη ευγένεια, πως στην περιοχή τους βρήκα πάρα πολλές ομορφιές και πως πληροφόρησα για αυτές τον διοικητή μου στο Μεσολόγγι. Αυτός, μάλιστα, ήλθε μαζί με άλλους τρεις αξιωματικούς για να γνωρίσει ιδίως όμμασιν αυτό το ωραίο μέρος και τους φιλόξενους Τούρκους, καθώς και για να επισκεφθεί τον αγά. Ο Τούρκος φάνηκε εξαιρετικά ευχαριστημένος με αυτές τις εξηγήσεις. Αμέσως, έπρεπε να φέρω τους υπόλοιπους κυρίους από τη βάρκα, ενώ ένας Τούρκος στρατιώτης φώναζε τον ανώτερο αξιωματικό του τελωνείου.

Καθόμαστε στον χώρο του γραφείου του όταν εισήλθε. Ενώ οι υπόλοιποι Τούρκοι που ήταν παρόντες φορούσαν τις ανατολίτικες στολές τους, εκείνος εμφανίστηκε με τον ενδυματολογικό κώδικα της νέας στρατιωτικής οργάνωσης,⁵⁹ και καταβάλαμε μεγάλη προσπάθεια να κρύψουμε τα γέλια μας καθότι φορούσε στο κεφάλι ένα ψηλό φέσι, το οποίο του έπεφτε στο πρόσωπο. Το κατάμαυρο μούσι του, που έφθανε μέχρι το στήθος, βρισκόταν σε πλήρη αντίθεση με την ωχρότητα του προσώπου του, το οποίο θα μπορούσε να χαρακτηρίσει κανείς πολύ κανονικό, έως και όμορφο. Η ένδυσή του αποτελούταν από ένα γκριζο-μπλε χιτώνιο με δύο σειρές κομβίων χωρίς άλλα αναγνωριστικά, μια περισκελίδα ιδίου χρώματος και αρβύλες. Ωστόσο, όλα κρέμονταν με τέτοιο τρόπο στο σώμα του, ούτως ώστε μπορούσε κανείς αμέσως να κρίνει πόσο ασυνήθιστος ήταν σε αυτήν την ενδυμασία.

ντίον της Πύλης και υπέρ του Αιγυπτίου Μεχμέτ Αγά στην περιοχή της Ηπείρου, σε συνεργασία με Έλληνες ενόπλους που λόγω του αποκλεισμού τους από τον ελληνικό τακτικό στρατό ήταν εχθρικά διακείμενοι στους Βαυαρούς, ο Μπούζης προέβη στη στρατολόγηση ατάκτων. Μάλιστα, τον Μάιο του 1833 τα στρατεύματά του κατέλαβαν και λεηλάτησαν την Άρτα, ενώ κατόπιν περνώντας τα ελληνικά σύνορα κατέφυγαν στο Μακρυνόρος. Ο φόβος των Οθωμανών για γενικευμένη εξέγερση ατάκτων στην Ήπειρο και η εύκολη προσέλαση των συνόρων από τους τελευταίους εξηγεί, εν μέρει, τη συμπεριφορά των Οθωμανών. Για τα παραπάνω βλ. BENIANAKHS 2002, 41-48, καθώς και τη συζήτηση στην τρίτη ενότητα.

⁵⁹ Η ονομασία «νέα στρατιωτική οργάνωση» (*Nisami dschedid Askeri*) αφορά την αναδιοργάνωση του οθωμανικού στρατού αρχικά το 1807 από τον σουλτάνο Σελήμ Γ', αλλά και αργότερα υπό τον σουλτάνο Μαχμούτ Β', η οποία αποσκοπούσε αφενός στην αποδυνάμωση των γενιτσάρων, αφετέρου στη μεταρρύθμιση του στρατού κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα, όπου συμπεριλαμβανόταν και η χρήση στολών ευρωπαϊκού τύπου· για τη νέα στρατιωτική οργάνωση βλ. UYAR & ERICKSON 2009, 120-128. Στο PREDL 1841, 344, προστέθηκε μια σύντομη επεξηγηματική υποσημείωση για τον όρο.

Ἦλθε στο δωμάτιο με αργά βήματα, ανέβηκε στο υπερυψωμένο δάπεδο όπου καθόμαστε, μας χαιρέτησε [230] και μας παρακάλεσε να καθίσουμε, αφού κατά την είσοδό του είχαμε εγερθεί. Ἐπειτα προσφέρθηκαν πίπες και καφές, αλληλοκοιταχθήκαμε και, κατά το δυνατόν, ανοίξαμε μια συζήτηση. Μετά από ένα τέταρτο της ώρας αναχωρήσαμε, ενώ ο επικεφαλής ευγενικά προσφέρθηκε να ικανοποιήσει οποιαδήποτε επιθυμία μας. Μπροστά στην πόρτα παραμόνευε από ώρα ένας πελώριος Τούρκος, ο οποίος, καθώς εξερχόμαστε, άπλωσε αμέσως το χέρι που ο κύριος διοικητής μας έπρεπε να γεμίσει με ένα κολωνάτο.⁶⁰

Από εκεί κατευθυνθήκαμε αμέσως προς τον κύριο πρόξενο Mayer, ο οποίος μας υποδέχτηκε με υποδειγματική φιλοξενία. Ενώ οι άλλοι κύριοι ίππευσαν προς τον ερειπίωνα της Νικόπολης, εγώ, τούτη τη φορά, έμεινα πίσω για να γνωρίσω την πόλη της Πρέβεζας, κάτι που την πρώτη φορά δεν κατάφερα να κάνω λόγω έλλειψης χρόνου. Η Πρέβεζα βρίσκεται αφενός απέναντι από το άκρο του Ακτίου, στην είσοδο του κόλπου της Άρτας που σε αυτό το σημείο είναι πολύ στενός, αφετέρου επί του δρόμου για τα Ιωάννινα. Το φρούριο, στο απώτατο εξωτερικά σημείο, δεσπόζει στην είσοδο του κόλπου και αντιστοιχεί σε ένα δεύτερο, το οποίο είναι κτισμένο επί της γλώσσας γης που εκτείνεται στην ελληνική πλευρά απέναντι από την Πρέβεζα.⁶¹ Η πόλη ουσιαστικά συνίσταται σε έναν δρόμο μήκους ενός τετάρτου της ώρας.⁶² Τα σπίτια, βέβαια, δεν είναι ωραία αλλά ούτε και σε κακή κατάσταση. Τα περισσότερα εξ αυτών είναι τουρκόσπιτα, την πλειονότητα των κατοίκων, ωστόσο, αποτελούν Έλληνες. Παντού συναντά κανείς εμπορικά καταστήματα και ταβερνεία, ενώ εστιατόρια δεν είδα. Μία και μοναδική πύλη οδηγεί προς τα Ιωάννινα, όπου

⁶⁰ Είδος νομίσματος.

⁶¹ Καθώς ο Predl ορίζει τη θέση του φρουρίου ως απώτατα εξωτερικού («das äußerste Kastell»), φαίνεται ότι κάνει λόγο για το φρούριο Παντοκράτορα ή *Ουτς Καλέ*, στην τουρκική «ακριανό φρούριο» σύμφωνα με την επικρατούσα μετάφραση. Στη δεύτερη έκδοση του βιβλίου (Predl 1841, 345-346) η περιγραφή έχει τροποποιηθεί ως εξής: «Η Πρέβεζα [...] βρίσκεται απέναντι από το Άκτιο και σε απόσταση αναπνοής από την είσοδο του κόλπου της Άρτας που επιτηρείται από δύο κατενώνπιον ευρισκόμενα φρούρια. [...] Το φρούριο έχει έναν μεγάλο ελεύθερο χώρο. Από έναν εκ των πύργων του μπορεί κανείς να δει με γυμνό μάτι την Αγία Μαύρα». Αν και περαιτέρω επεξηγήσεις για «το φρούριο» δεν δίδονται στο κείμενο, η τελευταία πρόταση ισχύει τόσο για το φρούριο Παντοκράτορα όσο και για το πλησίον ευρισκόμενο του Αγ. Γεωργίου. Μολονότι, επομένως, η επιμονή και των δύο εκδόσεων στη φυσική εγγύτητα των φρουρίων Πρέβεζας-Ακτίου καθιστά αρκετά πιθανή την ταύτιση του εδώ περιγραφόμενου φρουρίου με αυτό του Αγ. Γεωργίου, δεν θα έπρεπε να αποκλειστεί το φρούριο Παντοκράτορα, το οποίο, υπό μian έννοια, επίσης κείται απέναντι από το φρούριο του Ακτίου. Σχετικά με τα δύο πρεβεζάνικα φρούρια πρβλ. όσα παρατίθενται στο ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2011, 145-146 σημ. 22, 176-179 (με περαιτέρω βιβλιογραφία). Για το φρούριο του Ακτίου, βλ. πρόχειρα ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005α, 138 σημ. 226 (με βιβλιογραφία).

⁶² Εννοεί τη σημερινή κεντρική οδό Εθνικής Αντίστασης στην Αγορά.

Τα στενά στο στόμιο του Αμβρακικού.

Σε πρώτο επίπεδο το τείχος του παραθαλάσσιου προτειχίσματος του φρουρίου Αγ. Γεωργίου της Πρέβεζας και στο βάθος το φρούριο του Ακτίου.

Φωτογραφία H.J. Woodley, 1913

(Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, F1206)

έχει την έδρα του ένας εκ των ισχυρότερων πασάδων.⁶³ Σε αυτήν την πύλη συνάντησα εκ νέου τους πέντε Τούρκους στρατιώτες, με τους οποίους είχα βρεθεί τη 2^η Δεκεμβρίου του παρελθόντος έτους. [231] Όπως και τότε, είχαν κρεμάσει τα όπλα τους κάτω από την καμάρα της πύλης και έπαιζαν χαρτιά σε μια ηλιόλουστη γωνιά. Και τις δύο φορές δεν είδα ξανά άλλους στρατιωτικούς.

Προ του φρουρίου υπάρχει ένας μεγάλος χώρος, επί του οποίου θα μπορούσε να ασκηθεί σχεδόν ένας ολόκληρος λόχος.

Το μεγάλο παλάτι του αγά, το οποίο, όπως προανέφερα, οικοδομήθηκε από μαρμάρινα συντρίμια της Νικόπολης και του Ακτίου, ήταν ερειπωμένο.⁶⁴ Παρά ταύτα, στα τοιχώματά του ήταν τοποθετημένη η κατακόκκινη σημαία με την ημισέληνο και δύο άστρα. Γύρω από την Πρέβεζα υπάρχουν ωραία

⁶³ Πρόκειται για τη λεγόμενη «Μεσιανή πόρτα» στη θέση Φόρος, τη μία από τις τρεις πύλες της πόλης όταν αυτή περιβαλλόταν από την αμυντική τάφρο. Στη δεύτερη έκδοση (PREDL 1841, 346) ο συγγραφέας συγκεκριμενοποιεί έτι περαιτέρω τη θέση της πύλης επισημαίνοντας ότι βρίσκεται στον Βορρά, στον δρόμο προς τα Ιωάννινα, ο οποίος περνά πλησίον της Νικόπολης. Περιέργως, και στις δύο εκδόσεις αναφέρεται ως η μοναδική πύλη, έκτος εάν με αυτό νοείται ως η μόνη βορινή πύλη της πόλης. Για τις τρεις πύλες βλ. συνοπτικά ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005β, 68 σημ. 18, με φωτογραφίες του εικοστού αιώνα στις σσ. 66-68.

⁶⁴ Πρβλ. παραπάνω με σημ. 48.

περιβόλια με δένδρα και κηπευτικά. Από τα τελευταία μάς έφερναν τακτικά στη Βόνιτσα, αφού εκεί δεν μπορούσαμε καθόλου να βρούμε τέτοιου είδους προϊόντα. Ακόμη ανατολικότερα, πλησίον του κόλπου, πολλοί Τούρκοι και Έλληνες έχουν εξοχικά σπίτια.⁶⁵ Το μεγαλύτερο και ωραιότερο είναι εκείνο του κυρίου προξένου Mayer. Σε μια πρώην μονή, μισή ώρα από την πόλη, ο αγάς έχει το σεράγι του.⁶⁶

Όταν επέστρεψα είχαν φθάσει και οι κύριοι από τη Νικόπολη. Ο Γιουσούφ, ο οποίος τους συνόδευε, ήταν τόσο χαρούμενος που με ξανάβλεπε, ώστε τράβηξε αμέσως από το στόμα μου μια μακριά πίπα και κάπνισε. Μια τέτοια ένδειξη αναγνώρισης και εμπιστοσύνης δεν πρέπει κανείς να την απορρίψει, ακόμη κι αν προέρχεται από τον πλέον κοινό Τούρκο, διότι τούτο θα εκλαμβανόταν ως τεράστια προσβολή.

Στο τραπέζι του κυρίου γενικού προξένου παραβρίσκονταν εκτός των υπολοίπων προξένων και ο γενικός επίτροπος της Αγίας Μαύρας (το νησί στο οποίο φθάνει κανείς εντός δύο ωρών),⁶⁷ δύο Άγγλοι ταξιδιώτες και ο κύριος Alison, γραμματέας του κυρίου Mayer.⁶⁸ Η συζήτηση ήταν πολύ ζωντανή και επιστρατεύθηκαν πάλι όλες οι γλώσσες. Μολαταύτα, δεν παρατηρήθηκε κάποια δυστοκία καθώς ο ένας βοηθούσε τον άλλον και, επιπλέον, ο κύριος Mayer κατείχε [232] αρκετά καλά τη γερμανική γλώσσα. Το δε κρασί από το Χόχαϊμ συνέβαλε κι αυτό με τη σειρά του.⁶⁹

⁶⁵ Εννοείται η περιοχή της χερσονήσου του Αγ. Θωμά, και μάλλον πιο συγκεκριμένα μία από τις παραθαλάσσιες θέσεις Ψαθάκι ή Σκαφιδάκι.

⁶⁶ Στη δεύτερη έκδοση (Predl 1841, 346) η πληροφορία «μισή ώρα από την πόλη» μετατράπηκε σε «όχι μακριά από την πόλη». Δεν κατέστη δυνατόν να εξακριβωθεί η θέση αυτού του σεραγιού. Καθώς αυτό αναφέρεται αμέσως μετά τα εξοχικά στη χερσόνησο του Αγ. Θωμά, ας σημειωθεί ότι εκεί υπήρχαν επίσης οι μονές Αγ. Τριάδος και Αγ. Αποστόλων, για τις οποίες πάντως ο Σεραφείμ Βυζάντιος, που κατέγραψε τις μονές της Πρέβεζας επί τουρκοκρατίας, δεν μνημονεύει κατάληψή τους από τους Οθωμανούς: ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 262-263. Καθώς και στις δύο εκδόσεις ο Predl επιμένει στη σχετικά μικρή απόσταση από την πόλη, θα μπορούσε κανείς να ταυτίσει τη θέση με εκείνη του ναού Θεοτόκου Φανερωμένης στην ομώνυμη περιοχή στα δυτικά του όρμου Βαθέος. Τούτη αντιστοιχεί στην απόσταση μισής ώρας, ενώ κατά τη βενετοκρατία υπήρχε εκεί μονή (αυτόθι, 395)· για τη θέση, η οποία κατοικούνταν από την αρχαιότητα, βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ 2010, 5-6, 8, 16-17.

⁶⁷ Αναφέρεται στη Λευκάδα. Υπενθυμίζεται ότι το νησί από το 1810 έως το 1864 βρισκόταν υπό αγγλική προστασία.

⁶⁸ Ο Charles Alison διετέλεσε γραμματέας του Meyer και υποπρόξενος από το 1827 έως την αποχώρησή του προξένου το 1835· υπηρέτησε στην Πρέβεζα έως το 1839: ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2011, 188.

⁶⁹ Ας σημειωθεί ότι ο Meyer πατήρ καταγόταν από το Tübingen της Σουαβίας (Schwaben), κάτι που εξηγεί τη γνώση της γερμανικής γλώσσας και οινικής κουλτούρας εκ μέρους του προξένου· για τον πατέρα του Meyer βλ. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ & ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ ΜΕΡΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ 1996, ιθ'.

Την επομένη, στις ένδεκα, επισκεφθήκαμε τον αγά. Ο κύριος Alison, ο οποίος μιλούσε και τουρκικά, είχε την καλοσύνη να μας συνοδεύσει ως διερμηνέας. Αυτήν τη φορά ο αγάς μάς υποδέχτηκε με ολόκληρη την αυλή του και ακολουθώντας την εθιμοτυπία μιας επίσημης ακρόασης. Όταν εισήλθαμε καθόταν σε ένα μαξιλάρι φορώντας μόνον κάλτσες, χωρίς παπούτσια ή παντόφλες. Ανταλλάξαμε χαιρετισμούς και καθίσαμε δίπλα του. Η ενδυμασία του ήταν μαύρη και πολύ πλούσια, καλαίσθητη και χρυσοκέντητη, ενώ στο κεφάλι φορούσε το φέσι. Στα δεξιά του κειτόταν μια πολύ ακριβή γούνα και στα αριστερά του πολλά πιστόλια. Ένα μακρύ τουφέκι και μια κυρτή σπάθα κρέμονταν επάνω από το κεφάλι του. Η στάση του σώματός του ήταν ευθυτενής. Αρχικά έφεραν πίπες, ενώ η συζήτηση περιστρεφόταν γύρω από το ίδιο θέμα, για το οποίο συζητήσαμε και την πρώτη φορά που συναντηθήκαμε. Στο βάθος στέκονταν οι αξιωματικοί και το υπηρετικό προσωπικό του. Μεταξύ αυτών προσέξαμε έναν Έλληνα, ο οποίος μας παρατηρούσε επισταμένως. Του δηλώσαμε με απερίφραστο τρόπο στα γαλλικά ότι βρισκόταν εδώ πιθανώς με την ιδιότητα του κατασκόπου, έχοντας ως αποστολή να παρακολουθεί τι ακριβώς συζητούσαμε. Χωρίς οποιαδήποτε αμνηστία απέρριψε αυτήν την υποψία.⁷⁰ Στη συνέχεια μας προσφέρθηκε ένα εξαιρετικό γλυκό.⁷¹ Οι υπηρέτες είχαν στα χέρια χρυσοκέντητα, υφασμάτινα μαντήλια, τα οποία μας έδωσαν, αφού απολαύσαμε το γλυκό για να σκουπίσουμε το στόμα μας, ενώ ο αγάς εξυπηρετούταν από δύο νεαρούς ευνοούμενους. Μετά από το γλυκό ακολούθησε ο καφές. Ένας από τους υπηρέτες τον έφερε επάνω σε έναν μεγάλο δίσκο, τον οποίο κάλυπτε ένα πρασινωπό μαντήλι, κεντημένο με άστρα. Ένας δεύτερος σήκωσε το μαντήλι και το τοποθέτησε στον ώμο του πρώτου, ο οποίος, αφού πήραν όλα τα φλιτζάνια από τον δίσκο, απομακρύνθηκε έχοντας κάπως κυρτωμένο το σώμα του.⁷² [233] Ο καφές προσφέρθηκε με το ίδιο τελετουργικό όπως και το γλυκό. Αφού παραμείναμε ακόμη κάμποση ώρα, σηκωθήκαμε για να αποχωρήσουμε. Αυτήν τη φορά ο αγάς παρέμεινε καθισμένος, έφερε μόνον το δεξί χέρι στο στήθος και ένευσε ελαφρά. Καθ' όλη τη διάρκεια της επίσκεψης ο αγάς παρέμενε σοβαρός, το βλέμμα του άστραφτε ζωηρά, οι ερωτήσεις του φαίνονταν σύντομες και σαφείς και μιλούσε

⁷⁰ Στη δεύτερη έκδοση το επεισόδιο με τον Έλληνα «κατάσκοπο» απαλείφθηκε.

⁷¹ Στη δεύτερη έκδοση (PREDL 1841, 347) αναφέρεται ότι προσφέρθηκαν γλυκό και σερμπέτι.

⁷² Στη δεύτερη έκδοση (PREDL 1841, 348) η περιγραφή έχει ως εξής: «Εμφανίστηκε ένας σκλάβος με κυρτό σώμα φέρνοντας σε έναν δίσκο τα συνήθη, ήδη γεμάτα φλιτζάνια που ήταν τοποθετημένα επάνω σε πολύ κομψά τασάκια. Αυτά τα φλιτζάνια και ο δίσκος ήταν καλυμμένα με ένα βαμβακερό μαντήλι ανοιχτού πράσινου χρώματος με χρυσοκέντητα άστρα. Μετά εμφανίστηκε ένας αξιωματικός, ο οποίος σήκωσε πολύ επιμελώς από τα φλιτζάνια το πράσινο μαντήλι και το απέθεσε προσεκτικά στους ώμους του σκλάβου απλώνοντάς το. Ο τελευταίος, αφού πήραν όλα τα φλιτζάνια από τον δίσκο, απομακρύνθηκε έχοντας πάντοτε κυρτωμένο το σώμα».

πολύ γρήγορα. Αφού πήραμε ακόμη ένα έξοχο Dejeuner à la Fourchette στον κύριο Mayer, επιβιβαστήκαμε στη βάρκα μας και επιστρέψαμε στη Βόνιτσα. Την επομένη ο κύριος υπολοχαγός Herbst και οι συνάδελφοι συνέχισαν το ταξίδι τους για το Μεσολόγγι.

Η 6^η Φεβρουαρίου ποίκιλε ακόμη μια φορά τη μοναξιά μας.⁷³ Τούτη η ημέρα της άφιξης της αυτού μεγαλειότητας βασιλιά Όθωνος, εορτάστηκε, όπως και παλαιότερα, πανηγυρικά. Διέταξα τον λόχο να εξέλθει σε σχηματισμό παρέλασης και κατά τη δοξολογία να δώσει τριπλή ομοβροντία, την οποία ακολούθησαν και οι κανονιοφόροι άκατοι στον όρμο. Το εσπέρας δινόταν χοροεσπερίδα. Ως τόπος όπου θα πραγματοποιούνταν αυτή επιλέχθηκε από τον κύριο έπαρχο ένα παλαιό μισοερειπωμένο σπιτάκι δίπλα στην παραλία, το οποίο χρησιμοποιούσαν έως τότε οι ψαράδες και οι βαρκάρηδες για τη φύλαξη δικτύων ή σιτηρών. Δεν είχε παράθυρα, και η χαμηλή χαλασμένη στέγη του επέτρεπε στον αέρα και το νερό να εισέλθουν ελεύθερα από παντού. Κατά τα άλλα, ήταν το μοναδικό κτήριο που ήταν κατάλληλο. Ο μικρός εσωτερικός χώρος διαχωρίστηκε με ένα παλαιό ξεσκισμένο ιστίο σε δύο τμήματα, το μικρότερο εκ των οποίων διαμορφώθηκε σε μπουφέ. Με το τελευταίο εννοώ τη μεταφορά πίσω από το παραπέτασμα μερικών άδειων βαρελιών, επάνω στα οποία ετοιμάστηκε το punch, το καλύτερο που δοκίμασα ποτέ: αποτελούταν από ρακί και κομματάκια λεμονιού, χωρίς περαιτέρω συστατικά. Τον υπόλοιπο χώρο της αίθουσας [234] κατέλαβαν παλιές καρέκλες και πάγκοι, ενώ από την οροφή κρεμόταν ένας πολυέλαιος.⁷⁴

Ήδη ημέρες πριν, έβλεπε κανείς μητέρες και παραμάνες [3] να κάθονται έξω από τις καλύβες τους και να επιδιωρθώνουν την τουαλέτα της κορούλας τους. Όταν εισήλθα στην αίθουσα της χοροεσπερίδας πολλές Βονιτσιάνες ήταν ήδη παρούσες. Ο κύριος έπαρχος απέτισε τιμές.⁷⁵ Η ορχήστρα ήλθε από την Αλβανία και αποτελούταν από ένα βιολί, ένα είδος κλαρινέτου, ένα ταμπουρίνο και ένα όργανο με τέσσερις χορδές που έμοιαζε με μαντολίνο.⁷⁶ Ο κύριος έπαρχος με διαβεβαίωσε ότι η ορχήστρα ήταν η πρώτη της Αλβανίας. Τελικώς, η αίθουσα γέμισε και η χοροεσπερίδα ξεκίνησε με έναν ελληνικό χορό, ο οποίος δεν έλεγε να τελειώσει ποτέ. Τα ποτήρια ποταμίσιου νερού

⁷³ Όπως προαναφέρθηκε, η 6^η Φεβρουαρίου (1833) ήταν η ημερομηνία άφιξης του Όθωνος στο Ναύπλιο και αποτελούσε θεσμοθετημένη εορτή.

⁷⁴ Στη δεύτερη έκδοση (PREDL 1841, 349) το ελαφρώς ειρωνικό ύφος εγκαταλείπεται χάριν ενός πιο έκδηλου: για το μεν punch σημειώνεται ότι ο συγγραφέας δεν θα επιθυμούσε να ξαναδοκιμάσει τέτοιο ποτό στη ζωή του, για τον δε πολυέλαιο ότι επρόκειτο για ένα βιαστικά κατασκευασμένο φωτιστικό, αποτελούμενο από λάμπες ελαίου!

⁷⁵ Στη δεύτερη έκδοση (PREDL 1841, 349) ο έπαρχος κατονομάζεται ως Μοναστήριος (*Monastirios*).

⁷⁶ Η ορχήστρα αποτελούταν από βιολί, κλαρίνο, νταούλι και μάλλον λαούτο, καθώς στη δεύτερη έκδοση τονίζεται ότι το όργανο έχει μακρύ μπράτσο (PREDL 1841, 449).

θεωρούνταν ως ό,τι πιο πολύτιμο είχε να επιδείξει η χοροεσπερίδα και, εξ αυτού του λόγου, όσο συχνά και να εμφανίζονταν, αναφωνούσαν όλοι «νερό από τον ποταμό!» (*nero apo to potamo!*) και έπεφταν επάνω τους ωσάν να ήταν ο πλέον εκλεκτός οίνος. Πάντως, είναι αλήθεια ότι κι εγώ –και πιθανώς πολλοί συνάδελφοί μου– βρέθηκα συχνά σε περιστάσεις όπου θα αντάλλαζα ένα ποτήρι δροσερού νερού με το βάρος του σε χρυσάφι. Διάφορα ιντερμέτζο (*Intermezzo* 's) έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια της χοροεσπερίδας. Υπήρχαν π.χ. πολλοί που δεν είχαν την τιμή να προσκληθούν στη χοροεσπερίδα, [235] οι οποίοι, παίρνοντας την εκδίκησή τους για αυτό, σκαρφάλωναν στη χαμηλή στέγη, αφαιρούσαν τα κεραμίδια, πετούσαν πέτρες στους χορευτές, και άλλα παρόμοια.⁷⁷ Τελικώς, τα πράγματα άρχισαν να γίνονται πολύ ζωνηρά για τα μέτρα μου. Κύριοι και δούλοι χόρευαν μαζί και μεταξύ τους, και έτσι θεώρησα καλό να αποσυρθώ στο οχυρό μου. Παρόμοιες ευκαιρίες δεν έχανα σχεδόν ποτέ, διότι μέσω αυτών συνήθως μπορούσε να αντιληφθεί κανείς πολλά πράγματα.

Κατά τον μήνα Φεβρουάριο γνωστοποιήθηκε η σύσταση δύο ειδικών σωμάτων. Το πρώτο, που αφορούσε την Πελοπόννησο, είχε έδρα την Τριπολιτσά και ανατέθηκε στον κύριο στρατηγό von Schmalz, ενώ το δεύτερο, που αφορούσε την ηπειρωτική χώρα, είχε έδρα το Μεσολόγγι και ανατέθηκε στον κύριο στρατηγό Church.⁷⁸

Όταν μπήκε ο Μάρτιος, η ζωή εντός και πέριξ της Βόνιτσας ξαφνικά άλλαξε. Η θερμοκρασία είχε ήδη ανεβεί αισθητά και δινόταν η εντύπωση ότι κάθε ζωντανό πλάσμα είχε εξαφανισθεί: δεν έκανε πουθενά την εμφάνισή του κάποιο πτηνό, ενώ τα έλη ανέδιδαν, ιδιαίτερα κατά τις πρωινές και βραδινές ώρες, πυκνές αναθυμιάσεις. Εξ αυτού του λόγου, οι Βονιτσιάνοι σπάνια εγκατέλειπαν τις οικίες τους πριν από την 7^η πρωινή. Η απόλυτη ησυχία στη γύρω περιοχή ήταν πραγματικά τρομακτική και ανήγγειλε την εποχή που φόβιζε τους πάντες – ήταν ως όλα τα πλάσματα να είχαν κάποια προαίσθηση. Σύντομα έβλεπε κανείς Έλληνες, φορτωμένους με όλα τα πράγματά τους, να περνούν τον κόλπο και να αποδημούν στα όρη. Ο έπαρχος ανήγειρε μια

⁷⁷ Στη δεύτερη έκδοση (PREDL 1841, 350) περιγράφεται σκηνή, κατά την οποία ένας μεθυσμένος αξιωματικός του ναυτικού απώθησε τη γυναίκα του σε μια γωνία φωνάζοντάς της «γουρούνη» (ελληνικά στο κείμενο), διότι δεν ήθελε να χορέψει περισσότερο μαζί του.

⁷⁸ Ο στρατηγός Johann Heinrich Christian von Schmaltz (1787-1865) ήταν Βαυαρός στρατιωτικός που χρημάτισε υπουργός στρατιωτικών στην Ελλάδα κατά την Αντιβασιλεία και επί Όθωνος. Το καλοκαίρι του 1834 διηύθυνε τα στρατεύματα που αντιμετώπισαν τις εξεγέρσεις στη Μάνη. – Ο στρατηγός Sir Richard Church (1784-1873), ήταν Ιρλανδός στρατιωτικός που ανέλαβε το 1827 την αρχιστρατηγία των ελληνικών χερσαίων δυνάμεων. Επιχείρησε στη δυτική Στερεά και την περιοχή του Αμβρακικού καταλαμβάνοντας τον Δεκέμβριο του 1828 την πόλη της Βόνιτσας και τον Μάρτιο του επομένου έτους το φρούριό της. Στα επόμενα χρόνια ανέλαβε περαιτέρω στρατιωτικά και πολιτικά αξιώματα. Απέκτησε την ελληνική ιθαγένεια και έχει ενταφιασθεί στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών.

οικία στο Παραδείσι, και γενικά όποιος είχε τη δυνατότητα προσπαθούσε να φύγει από την περιοχή της Βόνιτσας. Όσοι ήταν αναγκασμένοι να μείνουν, άρχιζαν να μεμψιμοιρούν και να εκμυστηρεύονται τις ανησυχίες τους στους στρατιώτες του λόχου. Οι τελευταίοι έφεραν με τη σειρά τους στην ανάμνησή τους κάθε είδους ολέθριες ιστορίες, ωστόσο κατάφεραν να διατηρήσουν όρθιο το ηθικό τους. Παρότι εντός του τελευταίου χρονικού διαστήματος ο αριθμός των ασθενών αυξανόταν σημαντικά, εν τούτοις κανένας στρατιώτης δεν απεβίωσε κατά τη διάρκεια των πεντέμισι μηνών που παρέμεινα στη Βόνιτσα.

[236] Αρχικά ο λόχος επρόκειτο να παραμείνει μόνον τέσσερις με έξι εβδομάδες στη Βόνιτσα και μετά να αντικατασταθεί από κάποιον άλλον. Καθώς, λοιπόν, είχαμε ήδη υπερβεί τους τέσσερις μήνες, υπέβαλα ευπειθώς αίτημα συνοδευοντάς το με λεπτομερή αναφορά περί της κατάστασης στη Βόνιτσα, κατά κύριο λόγο για όσα σχετίζονταν με την υγεία, παραθέτοντας όλες τις διαπιστώσεις, στις οποίες είχα έως τότε προβεί, μερικώς από προσωπική παρατήρηση, μερικώς μέσω ειδημόνων, και επικεντρώνοντας στα μέτρα και μέσα πρόληψης, διά των οποίων η Βόνιτσα θα ήταν δυνατόν να εκτεθεί λιγότερο ή και καθόλου στις συνέπειες των επικρατουσών ασθενειών.

Η αντικατάσταση στην οποία ήλπιζα δεν ήλθε. Αντιθέτως, μετά από κάμποσο καιρό ήλθε η διαταγή να μεταφερθώ με τον λόγο στο Παραδείσι, να κατασκευασθούν εκεί καλύβες (*Kalibias*) και η Βόνιτσα να επιτηρείται από ένα απόσπασμα, το οποίο, σταθμίζοντας την κατάσταση, να εναλλάσσω από καιρού εις καιρόν. Ωστόσο, το ίδιο βράδυ αργά κατέφθασε ένας αγγελιοφόρος που μου μεταβίβασε διαταγή, βάσει της οποίας εντός ολίγων ημερών θα πραγματοποιούταν η αντικατάσταση από έναν ελληνικό βασιλικό λόγο. Την επόμενη ημέρα, άλλος αγγελιοφόρος κόμισε δεύτερη διαταγή, σύμφωνα με την οποία το τάγμα θα έπρεπε να συγκεντρωθεί στην Πάτρα, ούτως ώστε να επιβιβασθεί το συντομότερο δυνατόν σε πλοίο. Αν και μια τέτοια είδηση ήταν πολύ επιθυμητή και ευχάριστη, οι στρατιώτες δεν έδειξαν ιδιαίτερη χαρά φοβούμενοι ότι κάποιο εμπόδιο θα παρουσιαζόταν και πάλι.

Έως την αντικατάσταση του λόχου, χρησιμοποίησα τον ελεύθερο χρόνο μου για να επισκεφθώ απομακρυσμένα μέρη και περιοχές.⁷⁹ Επισκέφτηκα το χωριό Κονιδάρι και το ακρωτήριο του Ακτίου, τον Άγιο Βασίλειο και τη λίμνη Βουλκαριά στα νοτιοδυτικά της Βόνιτσας.⁸⁰ Η περίμετρος της τελευταίας

⁷⁹ Τμήμα του κειμένου που ακολουθεί μετατοπίστηκε στη δεύτερη έκδοση στην αρχή του οικείου κεφαλαίου και δέχθηκε προσθήκες, οι οποίες κυρίως αφορούν σύντομες παρατηρήσεις για τη γλωρίδα, πανίδα και την ποιμενική ζωή της Αιτωλοακαρνανίας (PREDL 1841, 339-343). Τοιουτοτρόπως, εμφανίζονται κάποιες επαναλήψεις ή πλεονασμοί που αποφεύγονται στην έκδοση του 1836.

⁸⁰ Το Κονιδάρι ήταν ένας τότε εγκαταλελειμμένος οικισμός της Ζαβέρδας· ο Άγιος Βασίλειος είναι το σημερινό Θύρρειο.

περπατιέται σε τρεις ώρες, ενώ στις όχθες της φύονται τόσα πυκνά και ψηλά βρύα καθώς και καλαμιές, ώστε το κυνήγι στο νερό ήταν αδύνατο, μολονότι το εσωτερικό της λίμνης έβριθε από πάπιες και άλλα υδρόβια πτηνά. [237] Πολύ ευχάριστος ήταν ένας περίπατος προς τα ανατολικά, στο Λουτράκι, ένα χωριό που τώρα δανείζει το όνομά του στον κόλπο. Δεν υφίσταται σχεδόν καθόλου καλλιέργεια χωραφιών, ενώ τα σιτηρά και άλλα χρειώδη έρχονται με βάρκες από την Πρέβεζα και την Άρτα. Επάνω από το Λουτράκι, το οποίο δεν βρίσκεται μακριά από την Αμβρακία, υπάρχει βουνό με άφθονο ξύλο⁸¹ και πολλά ελληνικά πλοία έρχονταν εκεί για να φορτώσουν ναυπηγική ξυλεία, η μεταφορά της οποίας στη θάλασσα, παρά ταύτα, είναι κοστοβόρα και δύσκολη καθώς λείπουν οι δρόμοι και οι αντίστοιχες υποδομές.

Μια ημέρα με πολύ καλή ορατότητα ανέβηκα στο υψηλότερο βουνό της Βόνιτσας.⁸² Μετά από συνεχή αναρρίχηση δύο ωρών έφθασα στην πρώτη κορυφή, ενώ η δεύτερη κείται περίπου 500 πόδια ψηλότερα.⁸³ Η θέα ξεπερνούσε κάθε προσδοκία: όλος ο κόλπος με τα χωριά και τις πόλεις του, σε ελληνικό και τουρκικό έδαφος, καθώς και τα νησιά με τα σκουροπράσινα δένδρα βρίσκονταν στα πόδια μου. Προς τη θάλασσα ήταν ορατά όλα τα άλλα όρη, ενώ διέκρινα και τα λευκά τείχη της Αγίας Μαύρας. Το εξασκημένο βλέμμα έφθανε πέρα από την Κέρκυρα και πέρα από τα όρη που βρίσκονται πίσω από τη Νικόπολη. Η Άρτα με τη μεγάλη έκτασή της κειτόταν εμπρός μου και ήμουν σε θέση να ξεχωρίσω το κάθε σπίτι. Φυσικά, σε αυτό συνέβαλε πάρα πολύ η εξαιρετικά καθαρή ατμόσφαιρα. Η τελευταία αρχικά μας ξεγελούσε αρκετά και πλανώμεθα πολύ κατά τον υπολογισμό των αποστάσεων, καθώς π.χ. ένας βράχος που βρισκόταν σε απόσταση τριών ωρών από εμάς, μας φαινόταν ότι απείχε μόλις εβδομήντα πέντε λεπτά ή μιάμιση ώρα. Θα ανέβαινα ευχάριστα και την υψηλότερη κορυφή, αλλά ο αέρας ήταν πολύ ψυχρός και ο δυνατός ιδρώτας που προκαλούσε η ανάβαση μετατρεπόταν αμέσως σε ένα δυσάρεστο πάγωμα, οπότε ήμουν αναγκασμένος να κατεβώ βιαστικά το βουνό, ούτως ώστε να ξαναϊδρώσω.

Όπου μου δινόταν η δυνατότητα, πήγαινα για κυνήγι. [228] Εύρισκα πολύ λίγους λαγούς, πιθανώς διότι παντού παρενοχλούνταν από ποιμενικούς σκύλους, ενώ και οι Έλληνες τους κυνηγούν συνοδεία αγριόσκυλων, συχνά δε έφιπποι. Τη μεγαλύτερη λεία προσέφεραν οι πέρδικες, οκτώ διαφορετικά είδη των οποίων συνάντησα μόνο στη Βόνιτσα. Είναι μεγαλύτερες και πιο ανοιχτόχρωμες από τις δικές μας και διαθέτουν ένα μικρότερο και ωχρό ράμφος. Τα τσακάλια, τα οποία στην Ελλάδα αφθονούν, τις νύχτες κατεβαίνουν κατά εκατοντάδες κοντά στη Βόνιτσα, από το βουνό προς την πεδιάδα, και αφή-

⁸¹ Εννοεί τα Ακαρνανικά Όρη.

⁸² Πρόκειται μάλλον για το όρος Αμαδαρός, ανατολικά της Βόνιτσας.

⁸³ Στη δεύτερη έκδοση η πρώτη κορυφή χαρακτηρίζεται ως πλάτωμα (PREDL 1841, 354).

νουν ένα φρικτό ουρλιαχτό. Όταν κάποτε κυνηγούσα πέρδικες, πυροβόλησα ένα τσακάλι που κρυβόταν στο έλος, ωστόσο τα μικρά σκάγια που διέθετα δεν κατόρθωσαν να διαπεράσουν το πυκνό τρίχωμά του. Το τσακάλι είναι κάπως μεγαλύτερο από την αλεπού, το τρίχωμά του τραχύ και μακρύ, όχι όμως πυκνό, χρώματος ανοιχτού, κανονικού και σκούρου καστανού. Το κεφάλι του είναι πιο δυνατό και κοντόχονδρο από εκείνο της αλεπούς, με την οποία όμως, κατά τα άλλα, ομοιάζει πολύ στη μορφή. Η ουρά του έχει μήκος περίπου ενάμισι ποδός, ενώ η άκρη της είναι μαύρη σε πάχος περίπου τριών ιντσών. Το τσακάλι όταν βρίσκεται σε αγέλη και είναι πεινασμένο, μάλλον επιτίθεται και σε ανθρώπους.

Στις 30 Μαρτίου, στις τρεις το μεσημέρι αφίχθηκε τελικά ο λόχος του τρίτου ελληνικού βασιλικού τάγματος για την αντικατάσταση. Καθώς είχα προετοιμάσει τα πάντα για την παράδοση, ο λόχος μας αποχώρησε τη στιγμή που ο ελληνικός εισερχόταν στο φρούριο. Εγώ παρέμεινα ακόμη μια ώρα για να συζητήσω τις λεπτομέρειες με τον επικεφαλής και μετά αναχώρησα αμέσως για το Παραδείσι, όπου και έγινε η πρώτη διανυκτέρευση.⁸⁴

Στη Βόνιτσα έλαβα και ένα χάλκινο νόμισμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Η μια όψη απεικονίζει την κεφαλή του με κέρατα Άμμωνος, ενώ στην άλλη διακρίνεται άνετα να ιππεύει το Βουκεφάλα. Στο κάτω μέρος εμφανίζονται τα γράμματα «ΑΛΕΞΑΝΔ...», ωστόσο η επιγραφή επάνω από το άλογο έχει πια καταστεί δυσανάγνωστη. [239] Αυτά τα νομίσματα είναι εξαιρετικά σπάνια και αγοράζονται από τους Άγγλους έναντι αδράς αμοιβής.

Πιο συχνά από αλλού άκουσα να μιλούν στη Βόνιτσα για τον κύριο αυλικό σύμβουλο Thiersch, πάντα με μεγάλη εκτίμηση.⁸⁵ Όταν κάποτε ανέφερα ότι διετέλεσα μαθητής του, οι άνθρωποι ήταν πανευτυχείς και ο ένας μετέφερε την είδηση στον άλλον. Καθώς δυσκολεύονταν να προφέρουν το γερμανικό όνομα, τον αποκαλούσαν Θείρσιο.

⁸⁴ Όπως σημειώθηκε και στο τέλος του πρώτου μέρους, την 30^η Μαρτίου 1835 άρχισε ο δρόμος της επιστροφής. Η πορεία του λόχου προς Μεσολόγγι, η μεταφορά με πλοίο στην Πάτρα καθώς και το ταξίδι προς την Τεργέστη περιγράφονται στο εικοστό και τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου (PREDL 1836, 239-246).

⁸⁵ Ο Friedrich Wilhelm von Thiersch (1784-1860) ήταν Γερμανός ελληνιστής και αρχαιολόγος, γυμνασιακός και πανεπιστημιακός καθηγητής, ο οποίος επί Λουδοβίκου Α' αναδιαμόρφωσε το βαναρικό εκπαιδευτικό σύστημα με ανθρωπιστικό περιεχόμενο. Πριν και κατά τον Αγώνα είχε ενεργό φιλελληνική δράση και φρόντισε για τη μόρφωση ελληνοπαίδων στο Μόναχο. Το 1831 ταξίδεψε στην Ελλάδα, όπου κατά την περίοδο των εμφυλίων του 1832 έδρασε κατευναστικά πριν επιστρέψει το ίδιο έτος στη Γερμανία. Είχε σημαντική επιρροή στη διαμόρφωση του οικονομικού και θεσμικού σχεδιασμού της Αντιβασιλείας, αν και αντιτίθετο στη συγκεντρωτική φιλοσοφία του G.L. von Maurer. Ένα δίτομο έργο του για την κατάσταση της Ελλάδας (1833) αποτελεί βασική πηγή για την ιστορία της περιόδου. Το εξελληνισμένο όνομα Ειρηναίος Θείρσιος, με το οποίο είναι γνωστός στην Ελλάδα, είναι δημιούργημα του ιδίου.

Υποσημειώσεις του γερμανικού κειμένου

- [1] Πιθανώς πρόκειται για την αρχαία Λιμναία των αρχαίων. Σύμφωνα με άλλους, σε αυτήν τη θέση πρέπει να βρισκόταν ο Εχίνος, ενώ η Λιμναία στην περιοχή του σημερινού Λουτρακίου.
- [2] Ο υιοθετημένος γιος του Γ.Ι. Καίσαρα και διάδοχός του.
- [3] Η παραμάννα είναι μια γυναίκα που οι εύποροι Έλληνες, με τη γέννηση του πρώτου τέκνου τους, παίρνουν στην οικία τους, και η οποία, στη συνέχεια, θα έχει τη μέριμνα και εποπτεία όλων των τέκνων αποκτώντας τα δικαιώματα και το κύρος της ίδιας της μητέρας. Αυτή η γυναίκα είναι πολύ σεβαστή και συνήθως διαμένει καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής της με την οικογένεια. Η παραμάννα πρέπει να συνοδεύει παντού τα μεγαλύτερα κορίτσια, έχοντας την ιδιότητα της Garde de Dames. Κυριολεκτικά, η λέξη σημαίνει *αντί της μητέρας*, μιας και η μητέρα ονομάζεται *μάννα* – ίσως, κάτι ανάλογο με το δικό μας *μαμά*, διότι αυτή καθ' αυτήν η ελληνική λέξη είναι *μήτηρ*. Τα παιδιά χρησιμοποιούν τη λέξη *μάννα*!

Γ. Μεθοριακός χώρος, μεθοριακές περιγραφές
και οι παράλληλοι κόσμοι των περιηγητών

*Be a world child, form a circle
Before we all go under
Radiohead, Street Spirit*

Το 1832, παράλληλα με την ανακήρυξη του Όθωνος ως βασιλιά των Ελλήνων, λάμβανε χώρα διπλωματική διαπραγμάτευση μεταξύ των τριών μεγάλων δυνάμεων και της οθωμανικής αυτοκρατορίας ως προς τη χάραξη των συνόρων της τελευταίας με το νεοσύστατο ελληνικό βασίλειο.⁸⁶ Μετά από εντατικές διασκέψεις που διήρκησαν από τον Φεβρουάριο ως τον Ιούλιο του 1832 υπογράφηκε στις 21 Ιουλίου ο Διακανονισμός της Κωνσταντινούπολης, γνωστότερος ως *Σύμβαση του Καλεντέρ Κιόσκ*, που όριζε τη συνοριακή γραμμή Αμβρακικού-Παγασητικού.⁸⁷ Σύμφωνα με τον πρώτο όρο της σύμβασης τα δυτικά σύνορα θα κατέληγαν στον Αμβρακικό μεταξύ Κόμπραινας και Μενιδίου, παραχωρώντας τα στενά του Μακρυνόρους στην ελληνική επικράτεια. Τα παραθαλάσσια εδάφη βόρεια και δυτικά του σημείου όπου η συνοριακή γραμμή συναντούσε τον κόλπο θα ανήκαν στην οθωμανική αυτο-

⁸⁶ Για το ιστορικό, τις διαπραγματεύσεις και τις διαδικασίες καθορισμού της συνοριακής γραμμής, που ξεκίνησαν ήδη από το 1828, βλ. αναλυτικά ΧΡΗΣΤΟΥ 1999, 17-82.

⁸⁷ Για τη συνθήκη βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ 1999, 58-65· το πλήρες ελληνικό κείμενο αυτόθι, 239-243.

κρατορία, τα εδάφη νότια και δυτικά του σημείου στην Ελλάδα – εκτός της περιοχής του ακρωτηρίου της Πούντας που θα παρέμενε υπό οθωμανική κατοχή. Ο τρίτος όρος της συνθήκης όριζε τη συγκρότηση πενταμελούς ομάδας οροθετών (τρεις από τις Μεγάλες Δυνάμεις, ένας από την οθωμανική αυτοκρατορία κι ένας από την Ελλάδα), που θα συμφωνούσαν εντός έξι μηνών την ακριβή οροθετική γραμμή.⁸⁸ Κατά τον έκτο όρο, στην Πούντα θα εγκαθίστατο οθωμανική φρουρά με αποκλειστικό σκοπό τη συμπληρωματική υπεράσπιση της Πρέβεζας και του διεξαγόμενου εμπορίου, η οποία, όμως, όφειλε να μην παρεμποδίζει τη διέλευση ελληνικών πλοίων από το στενό Πούντας-Πρέβεζας ούτε να απαιτεί άλλους από τους νενομισμένους δασμούς. Στον όγδοο όρο δηλωνόταν ότι Έλληνες και Οθωμανοί υπήκοοι θα έχουν δικαίωμα απρόσκοπτης συναλλαγής στα λιμάνια των δύο επικρατειών.

Ερχόμενος ο Predl στα τέλη του 1834 στη Βόνιτσα, τελευταίο κατ' ουσίαν υπηρεσιακό σταθμό του στην Ελλάδα, βιώνει τα επακόλουθα του προαναφερθέντος Διακανονισμού. Ο ίδιος αναφέρεται στην παράλογη οροθετική γραμμή του ακρωτηρίου της Πούντας καθώς και στην παραβίαση του όρου για ελεύθερο είσπλου των ελληνικών πλοίων στον κόλπο από τους Οθωμανούς.⁸⁹ Επιπλέον, το σύνολο της περιγραφής του Βαυαρού αξιωματικού αφορ-

⁸⁸ Η οροθετική επιτροπή συγκροτήθηκε και άρχισε τις εργασίες της στις 12 Σεπτεμβρίου 1832 στην Πρέβεζα, ξεκινώντας μάλιστα από την οροθέτηση του Αμβρακικού: μετά από αυτοψία, συνομολογήθηκαν τα όρια στην περιοχή του Ακτίου. Σε ό,τι αφορά στον κόλπο, η οροθετική γραμμή απέδωσε στο οθωμανικό κράτος τις νησίδες Γαϊδουρονήσι και Κορωνήσια και στην Ελλάδα τις νησίδες Κέφαλο και Βούβαλο. Μετά από συνολικά εννέα συναντήσεις κατά μήκος των συνόρων η επιτροπή παρέδωσε στις 25 Νοεμβρίου 1832 έκθεση για τα πορίσματα και προβλήματα των εργασιών. Λόγω κωλυσιεργίας των Οθωμανών, παρακώλησης των οροθετών, ταραχών στη συνοριακή γραμμή και άλλων λόγων ο τελικός χάρτης που καταρτίστηκε έγινε αποδεκτός από το οθωμανικό κράτος μόλις τον Δεκέμβριο του 1835. Με το πρωτόκολλο του Λονδίνου της 30^{ης} Ιανουαρίου 1836 γνωστοποιούταν το τέλος των εργασιών της οροθετικής επιτροπής και η αποδοχή της οροθετικής γραμμής από την οθωμανική αυτοκρατορία. Για τη σύνθεση της επιτροπής, την πορεία των εργασιών και τα σχετικά έγγραφα βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ 1999, 71-79, 252-263· BENIANAKΗΣ 2002. Για τον χάρτη που απεικονίζει την οροθετική γραμμή, τον οποίο συνέταξε η επιτροπή και εκδόθηκε το 1834, βλ. ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ 2009, 93-96 με εικ. στη σ. 93. – Για τον ρόλο της γεωγραφίας, των χαρτών και της χωρικής απεικόνισης στη σύσταση του νέου ελληνικού κράτους βλ. PECKHAM 2008.

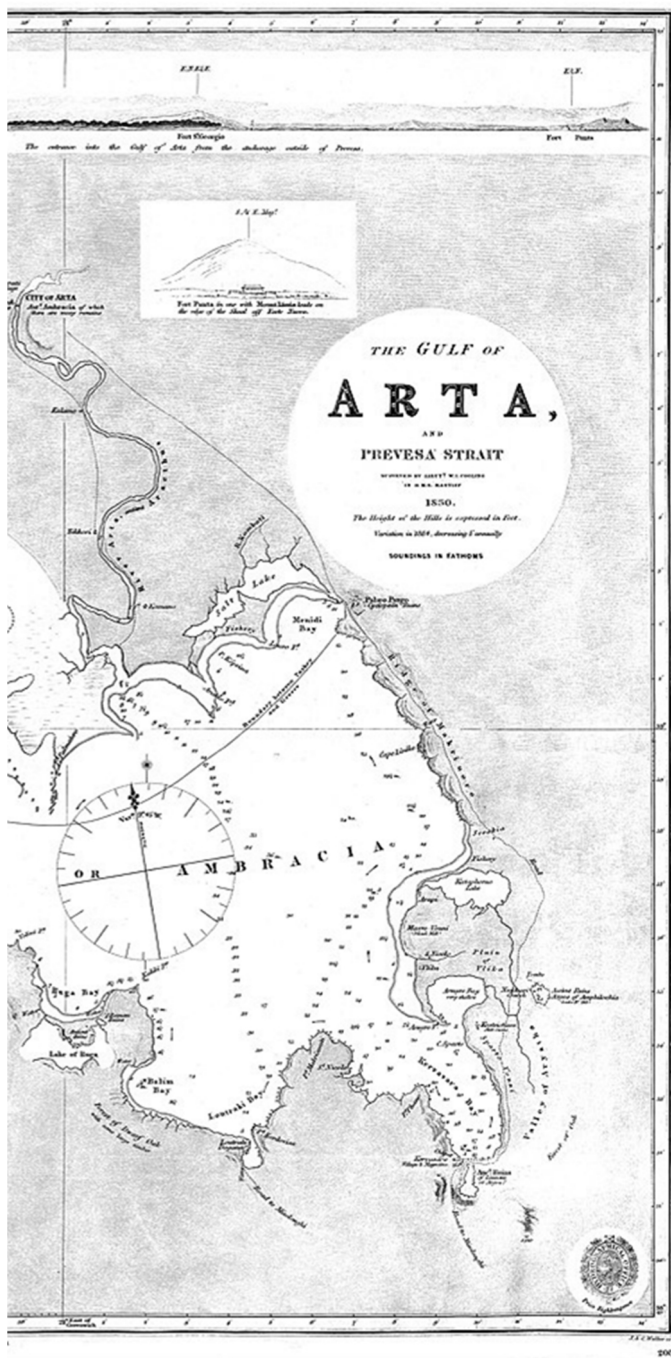
⁸⁹ Η ακριβής περιγραφή του ορίου της Πούντας στα πρακτικά των οροθετών (12/09/1832) είναι: «Το όριον τούτο, ληφθέν εν τω μέσω μεγάλου έλους τέμνοντος την χερσόνησον από τα αρκτικο-αρκτικο-ανατολικά έως τα μεσημβρινο-μεσημβρινο-δυτικά, προσδιορίσθη ως έπεται· επί της παραλίας, αρκτικο-αρκτικο-ανατολικάς, εις απόστασιν διαμέτρου δύο μιλίων από του φρουρίου Ακτίου (Πούντα), τριών δε και ημίσεος μιλίων μεσημβρινο-μεσημβρινο-δυτικάς.» ΧΡΗΣΤΟΥ 1999, 253. Για την εικόνα της Πούντας από το 1832 έως το 1881, με τους συνοριακούς σταθμούς των δύο επικρατειών ένθεν κακειθεν της οροθετικής γραμμής βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2011, 190-193, με εποπτική απεικόνιση των συνόρων στην εικ. 27.

μάται από την ίδια τη μεθοριακότητα του χώρου.⁹⁰ Βόνιτσα και Πρέβεζα αναπαρίστανται ως δύο πόλοι: η Βόνιτσα του άσχημου κλίματος, των ασθενειών, του αστοιχειώτου κρατικού υπαλλήλου, της επαρχιωτικής κοινωνίας που αγνοεί τη δέουσα συμπεριφορά σε κοινωνικές εκδηλώσεις, όπως μια χοροεσπερίδα, αντιπαραβάλλεται με την Πρέβεζα του υγιούς κλίματος, της εύφορης γης, του πλούσιου από εμπειρίες σε άλλους τόπους Οθωμανού αγά και του πολύπλοκου τελετουργικού υποδοχής των ξένων που αυτός εφαρμόζει, του κοσμοπολιτισμού και του λεπτού γούστου του Ευρωπαίου προξένου και των προσκεκλημένων του. Στην έλλειψη αρχαίων αξιοθεάτων της μιας πλευράς, αντιστοιχεί ο απέραντος και εντυπωσιακός ερειπιώνας μιας σημαίνουσας πόλης στην άλλη. Πανταχού παρούσα δε είναι η εικόνα του τελωνείου, περάσματος ή εμποδίου που συνδέει ή διαχωρίζει δύο κόσμους, δύο επικράτειες.

Μολαταύτα, όπως τονίζεται στη νεότερη έρευνα των διασυνοριακών σχέσεων, τα σύνορα δεν πρέπει να εξετάζονται αποκλειστικά βάσει της στατικής, αποτρεπτικής αποτελεσματικότητάς τους, αλλά και ως δυναμικές ζώνες με ιδιαίτερη κινητικότητα και κανόνες που καθορίζονται από τη διαδραστικότητα των παραμεθόριων περιοχών.⁹¹ Ο Predl μας επιτρέπει να ανιχνεύσουμε κάποια παραδείγματα θετικής και αρνητικής διάδρασης στη μεθόριο, εν προκειμένω στον Αμβρακικό. Από τη μια, οι μετακινήσεις του ίδιου στον κόλπο είναι μάλλον ανεμπόδιστες, στην Πρέβεζα δε ο αγάς προσφέρεται να παράσχει οποιαδήποτε βοήθεια στον επισκέπτη. Επιπλέον, πληροφορούμαστε ότι οι Βαυαροί, λόγω ελλείψεων στην Ακαρνανία, προμηθεύονταν κηρυτικά από την Πρέβεζα ή ότι, παρά τις παρακωλήσεις και την έλλειψη υποδομών, ελληνικά πλοία εισέρχονταν στον κόλπο για να μεταφέρουν ναυπηγικό ξύλο από τα Ακαρνανικά όρη. Υπό αυτήν την έννοια, ο όρος του Διακανονισμού για ελεύθερη κίνηση των εμπορευομένων τηρούταν. Από την άλλη, η θεματοποίηση της δραστηριότητας του Ταφήλ Μπούζη καθιστά σαφή την πορώδη κατάσταση των συνόρων και την προσπέλασή τους από ληστρικές ομάδες που

⁹⁰ Για τη λογοτεχνική κατασκευή και αναπαράσταση της μεθορίου στην Ελλάδα του δεκάτου ενάτου αιώνα πρβλ. ΡΕΣΚΗΜ 2008, 63-103. Για τις τομές που επέφερε στο ελληνικό εθνικό φαντασιακό ο καθορισμός των συνόρων του νέου κράτους πρβλ. ΣΚΟΠΕΤΕΑ 1988, 21-40. – Για την ιστορική διαμόρφωση της Πρέβεζας ως στρατιωτικής μεθορίου βλ. ΔΟΝΟΣ 2017, 10-11 με σημ. 8.

⁹¹ Βλ. ΓΑΥΡΙΛΙΣ 2008, 37-65· 2010, όπου ακριβώς εξετάζεται η συνοριακή γραμμή ελληνικού βασιλείου και οθωμανικής αυτοκρατορίας την περίοδο 1832-1881. Ο Gavrilis, ο οποίος ορθά χαρακτηρίζει τη μεθόριο ως *boundary regime*, τονίζει για την πρώτη δεκαετία την προσπάθεια λύσης των προβλημάτων της διασυνοριακής ζώνης –ιδιαίτερα της μετακινήσεως ληστρικών ομάδων– σε τοπικό επίπεδο χωρίς την επέμβαση των κεντρικών διοικήσεων, αν και μάλλον υποβαθμίζει τις δυνατότητες διασυνοριακής κίνησης και την εργαλειοποίηση των ληστών από τις δύο πλευρές.

Ο Αμβρακικός κόλπος.
Δεύτερη έκδοση χάρτη που εκδόθηκε
για πρώτη φορά από το βρετανικό
ναυαρχείο το 1830 με πρόσθετη
επισήμανση της οροθετικής γραμμής
τον 1832 μεταξύ Ελλάδας και
οθωμανικής αυτοκρατορίας, 1864
(Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις,
IAN 341, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:IAN_0341.jpg)

κυρίως κινούνταν στις παραμεθόριες περιοχές της Ηπείρου και της Ακαρνανίας.⁹²

Στα εξωτερικά θα πρέπει να προστεθούν και τα «εσωτερικά» σύνορα. Η περίοδος παραμονής του Predl στην Ελλάδα ταυτίζεται με τα πρώτα χρόνια της Αντιβασιλείας και την αγωνιώδη προσπάθεια των Βαυαρών να οργανώσουν με συγκεντρωτικό τρόπο τους θεσμούς και την πολιτισμική φυσιογνωμία του καθημαγμένου από τον πόλεμο νέου κράτους, συναντώντας την αντίδραση των γηγενών ιθύνουσών τάξεων και την άγνοια των λαϊκών στρωμάτων.⁹³ Ιδίως η οργάνωση του ελληνικού τακτικού στρατού με τη διάλυση των ατάκτων θα οδηγήσει πολλούς οπλαρχηγούς και αγωνιστές της επανάστασης στη ληστεία.⁹⁴ Τοιουτοτρόπως, αναδύονται εσωτερικές επικράτειες ανομίας, με την καταπολέμηση των οποίων, σε μια χρονική περίοδο που η χωροφυλακή δεν ήταν ακόμη επαρκώς στελεχωμένη, επιφορτίζεται το επικουρικό σώμα. Όμως, και οι σχέσεις Ελλήνων και Βαυαρών στρατιωτικών είναι σύνθετες. Αν και συχνά επιχειρούν από κοινού, οι Έλληνες εποφθαλμιούν τα προνόμια των Βαυαρών (διοικητική προτεραιότητα, ηγετικές θέσεις στο στράτευμα, καλύτερους μισθούς κ.ά.), ενώ οι Βαυαροί μυκτηρίζουν την ανεπάρκεια των Ελλήνων στον τακτικό στρατό: στην περιγραφή των επαφών που έχουν οι δύο στρατοί στη Βόνιτσα ο Predl σκιαγραφεί την εκατέρωθεν έκδηλη ή υπόρρητη αποστασιοποίηση και καχυποψία.⁹⁵ Προς τούτους, οι Βαυαροί έρχονται συχνά αντιμέτωποι και με την περιφρόνηση ή εχθρότητα των κατοίκων.⁹⁶

Αυτές οι εμπειρίες, μαζί με την έλλειψη υποδομών, την ανέχεια και τις ασθένειες ωθούν τον Predl να σχηματοποιήσει, πιθανώς με εμμονικό τρόπο, τις δύο πλευρές του Αμβρακικού ως όμορους αλλά ασύμβατους κόσμους. Οι παθογένειες της πλευράς που υπηρετεί αντιτίθενται στις χάρες της πλευράς

⁹² Βλ. παραπάνω με σημ. 58· στη δεύτερη έκδοση του έργου του ο Predl υποδεικνύει αυτήν την κατάσταση επισημαίνοντας: «Η εγγύτητα με την Τουρκία, προπάντων με την Αλβανία [ενν. Ήπειρο] και Θεσσαλία διευκολύνει και ευνοεί τις ραδιουργίες των δυσανεσχημένων [ενν. πρώην ατάκτων] και των ληστών.»: PREDL 1841, 356. Ως προς τα μέτρα της Αντιβασιλείας για την ασφάλεια των συνόρων σε σχέση με τη ληστεία πρβλ. TURCZYNSKI 2002.

⁹³ Για τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες των Βαυαρών σε θεσμικό, διοικητικό και πολιτισμικό επίπεδο βλ. PETROPULOS 1985· ΚΑΣΙΜΑΤΗ 2000· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ-BENETAS 2002· μια εποπτική και πολύ χρήσιμη αποτίμηση της περιόδου 1833-1843 στο: ΚΩΣΤΗΣ 2013, 179-254 (και για το στρατιωτικό σκέλος)· βλ. επίσης ΜΑΡΑΣ 2015, 426-450.

⁹⁴ Για τη διάλυση των ατάκτων και την οργάνωση του ελληνικού στρατού και της χωροφυλακής βλ. τη βιβλιογραφία στη σημ. 11. Για το φαινόμενο της ληστείας: ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ 2005· ιδιαίτερα για την Αιτωλοακαρνανία βλ. και ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ 1979.

⁹⁵ Για την προβληματική σχέση Ελλήνων και Βαυαρών στρατιωτικών και τις αιτιάσεις εναντίον των τελευταίων βλ. ΜΑΛΕΣΗΣ 2004, 66-71· ΚΩΣΤΗΣ 2013, 214-215.

⁹⁶ Ο Predl αναφέρεται σε αυτό το θέμα αρκετές φορές, ενώ συχνά οι κάτοικοι δεν έκρυβαν τη συμπάθειά τους για τους καταδικασμένους σε θάνατο ληστές· βλ. παραδειγματικά τη στάση των κατοίκων της Θήβας και του Μεσολογγίου στα κεφ. IX, X και XV της πρώτης έκδοσης του βιβλίου.

που γνωρίζει ως επισκέπτης και, κατά παράδοξο τρόπο, ο κόσμος που έλκει το ενδιαφέρον του είναι ο κόσμος, στον οποίο δεν ανήκει. Απωθώντας το μικρόκοσμο του αναδυόμενου εθνικού κράτους, στο οποίο είχε έρθει ως «εκπολιτιστής», ο Predl στρέφεται στην απέναντι παραμεθόριο ανακαλύπτοντας στην Πρέβεζα την πολυπολιτισμικότητα της φθίνουσας οθωμανικής αυτοκρατορίας και τη θालπωρή των Ευρωπαίων. Στο τέλος, σε μια προσπάθεια ψυχολογικής απεμπλοκής αναρριχάται σε ένα ακαρνανικό βουνό προσφέροντας στον εαυτό του και τους αναγνώστες του ένα *πανόραμα* του κόλπου και του Ιονίου. Εποπτεύοντας όλη την περιοχή, καταργεί για κάποιες στιγμές τα υφιστάμενα κρατικά και πολιτισμικά σύνορα ή μικροσύνορα, στα οποία έχει εγκλωβιστεί: παρασυρμένος από την εξαιρετική διαύγεια της ατμοσφαιράς διακρίνει διαμιάς το *όλον* και αφήνει πίσω του τον κατακερματισμό της γεωπολιτικής και των οροθετών παραδιδόμενος στην αδιάσπαστη συνέχεια της φύσης. Ίσως τούτο ήταν το ωραιότερο δώρο που του χάρισε ο Αμβρακικός.

Ωστόσο, με ποια ιδιότητα έγραψε ο Predl; Ως μέλος του επικουρικού σώματος, που έρχεται στην Ελλάδα για να στηρίξει το νέο καθεστώς και να συμβάλει στην επιβολή πειθαρχίας σε μια μετεπαναστατική Ελλάδα χωρίς κρατική οργάνωση, δεν ανήκει στην τυπική ομάδα των περιηγητών, οι οποίοι από τα τέλη του δεκάτου ογδόου αιώνα επισκέπτονται τον ελλαδικό χώρο για να ανακαλύψουν κατά κύριο λόγο την κλασική Ελλάδα και, μέσω του φιλελληνισμού, τον αγωνιζόμενο τα χρόνια της επανάστασης ελληνικό λαό.⁹⁷ Παρά ταύτα, καταγόμενος από τη Βαυαρία, όπου η ανθρωπιστική παιδεία και ο φιλελληνισμός αποτελούσαν βασικούς πυλώνες της πολιτισμικής της φυσιογνωμίας, εντάσσει και αυτός, σε μεγάλο βαθμό, στα ενθυμήματά του τα περιηγητικά προτάγματα. Τοιουτοτρόπως, από τη συνάντηση των κλασικιστικών ιδεωδών με τη σκληρή στρατιωτική και κοινωνική πραγματικότητα του νέου βασιλείου αναδύεται ένας ιδιότυπος νέος περιηγητικός λόγος που καλείται να ισορροπήσει μεταξύ παρελθόντος και παρόντος. Έχει, λοιπόν, ενδιαφέρον η αντιπαραβολή της οπτικής του Predl με εκείνη άλλων Ευρωπαίων που επισκέφτηκαν την περιοχή του Αμβρακικού κατά την ίδια χρονική περίοδο, ούτως ώστε να διακριβωθούν συγκλίσεις και αποκλίσεις.

Τον Μάιο του 1834, λίγους μήνες προτού ο Predl καταφθάσει στην περιοχή, ο Άγγλος ιερωμένος Richard Burgess (1796-1881) ακολουθώντας γόνους Βρετανών αριστοκρατών στην περιήγησή τους ανά την Ελλάδα και τα μικρασιατικά παράλια, περνάει από την Πρέβεζα, ερχόμενος από τα Γιάννινα και το Σούλι.⁹⁸ Η αφήγησή του επικεντρώνεται σε δύο σημαντικούς χώρους:

⁹⁷ Για την Ελλάδα μέσα από το βλέμμα των δυτικών περιηγητών βλ. ενδεικτικά ΛΕΟΝΤΗ 1998, 81-122· ΚΟΥΡΙΑ 2016· για τον φιλελληνισμό βλ. πρόσφατα ΜΑΡΑΣ 2015.

⁹⁸ Το δίτομο έργο του Burgess κυκλοφόρησε το 1835: BURGESS 1835· μετάφραση, σχολιασμός

τη Νικόπολη και την πόλη της Πρέβεζας. Ως προς την πρώτη, περιγράφει σύντομα το θέατρο, τα τείχη και κάποια άλλα ερείπια, ενώ ως προς την Πρέβεζα μνημονεύει τη δολοφονία ενός παλικάριου από κάποιο άλλο [*Palikar*, στο πρωτότυπο], του οποίου οι υπεύθυνοι για την τήρηση της τάξης δεν απέτρεψαν την απόδραση. Ο Burgess ως αυτόπτης μάρτυς περιγράφει την έντονη αντιδικία των δύο αντιτιθέμενων ομάδων Αλβανών, στις οποίες τα παλικάρια ανήκαν, και επισημαίνει τον τρόπο που επικρατούσε στην πόλη.⁹⁹ Στη συνέχεια επισκέπτεται τα ερείπια του παλατιού του Αλή πασά στα Παλιοσάραγα και ένα από τα φρούρια. Ως προς την άλλη πλευρά του Αμβρακικού, όπου, όπως φαίνεται, επισκέφτηκε το Άκτιο, αναφέρει το φρούριο της Πούντας και έναν ανεμόμυλο προσθέτοντας: «Ακόμη αμφισβητείται κατά πόσο το Άκτιο περιλαμβάνεται εντός αυτής της γραμμής ή όχι [ενν. τη γραμμή των ελληνικών συνόρων]. Εάν είσαι κοντά στον ανεμόμυλο που στέκει απέναντι από την Πρέβεζα, στον κόλπο, βρίσκεσαι ακόμη στην επικράτεια των Τούρκων, αλλά εάν είσαι στο ανατολικό ακρωτήριο [ενν. το ακρωτήριο Κεφάλι της Παναγιάς, στη Βόνιτσα], που φυλάει την είσοδο του κόλπου της Άρτας, βρίσκεσαι στην Ελλάδα».¹⁰⁰

Predl και Burgess, λοιπόν, σχολιάζουν στη Νικόπολη τα βασικότερα μνημεία με παρόμοιο τρόπο, ενώ και οι δύο ασχολούνται επισταμένως με την τοιχοποιία του θεάτρου. Υπάρχουν όμως και διαφοροποιήσεις: για τον κληρικό Burgess η Νικόπολη είναι σημαντική μόνον διότι από εκεί πέρασε ο απόστολος Παύλος, ενώ για τον στρατιωτικό Predl ο ερειπιώνας δίδει ευκαιρία για ένα ακόμη αδιατάρακτο πανόραμα και για έναν διαλογισμό περί της παροδικότητας των μεγαλείων. Αξιοσημείωτο είναι ότι ενώ ο Predl εκθειάζει την απουσία σύγχρονων μιαιρών προσκτισμάτων επί των ερειπίων, ο Burgess αναφέρει την κατάληψη αρχαιοτήτων από έναν βοσκό και το κοπάδι του. Στρεφόμενοι στην Πρέβεζα, ο Άγγλος ιερωμένος ενδιαφέρεται για το βίαιο επεισόδιο μεταξύ αντιπάλων ομάδων στην πόλη, ενώ ο Predl μεταδίδει μια ειρηνική και κοσμοπολίτικη εικόνα της αυλής του Οθωμανού αξιωματούχου και του ευρωπαϊκού περιβάλλοντος του αγγλικού προξενείου. Μολαταύτα, υπάρχει ένας κοινός σύνδεσμος των δύο κειμένων καθότι και ο Burgess οργανώνει την αφήγησή του βάσει της μεθοριακότητας. Συγκεκριμένα, επεξηγώντας τη θέση της Πρέβεζας υπογραμμίζει τη μεθοριακή υπόστασή της με-

των σχετικών αποσπασμάτων του πρώτου τόμου και βιογραφικά του συγγραφέα στο: ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2011, 157-175, από όπου προέρχονται και οι μεταφράσεις που χρησιμοποιούνται εδώ.

⁹⁹ Ας σημειωθεί ότι ο Burgess, όπως ο ίδιος σημειώνει, παρακολούθησε το επεισόδιο από κοινού με τον γραμματέα του προξένου Meyer, Ch. Alison, ο οποίος, απουσία του προξένου, τον φιλοξενούσε· για αμφότερους πρβλ. παραπάνω με σημ. 35 και 68.

¹⁰⁰ Για αυτόν τον ανεμόμυλο καθώς και για αποσαφήνιση κάποιων γεωγραφικών σφαλμάτων του Burgess βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2011, 172 με εικ. 14-15.

ταξύ τριών επικρατειών.¹⁰¹ κατόπιν, η αναφορά του στις ένοπλες ομάδες δεν μπορεί να είναι άσχετη με τη ληστρική δραστηριότητα εκατέρωθεν της συνοριακής γραμμής, κάτι που βεβαιώνει και η χρήση της λέξης *παλικάρια* για τους δύο πρωταγωνιστές του επεισοδίου.¹⁰² τέλος, θεματοποιεί ρητά την επισημότητα και, αρκετά μετά την υπογραφή της συμφωνίας, ακόμη αμφισβητούμενη οροθετική γραμμή στο Άκτιο. Εάν ο Predl αντιδρά στην πίεση των συνόρων με το ακαρνανικό πανόραμά του, ο Burgess προβάλλει τη μικρογραφική παραδοξότητα του ανεμόμυλου της Πούντας, μετακινούμενος κανείς ένθεν κακείθεν του οποίου άλλαζε επικράτεια. Σε κάθε περίπτωση, είναι βέβαιο ότι το 1834 (και για μεγάλο ακόμη διάστημα) Πρέβεζα και Βόνιτσα γίνονταν αντιληπτές στο μυαλό γηγενών και επισκεπτών ως μέρος μιας ιδιότυπης μεθορίου – εξίσου ρέουσας όσο και τα ύδατα του Αμβρακικού.

Επιστρέφοντας στον Predl, ας επισημανθεί ότι τα ενθυμήματά του δεν αποτελούν μεμονωμένο φαινόμενο: αρκετοί άλλοι Βαυαροί αξιωματικοί, ανταποκρινόμενοι στο αναγνωστικό ενδιαφέρον, συνέγραψαν αντίστοιχα βιβλία δημιουργώντας ένα αρκετά πλούσιο κειμενικό corpus, όπου αποτυπώνεται η δράση του επικουρικού σώματος στην Ελλάδα.¹⁰³ Επομένως, υπό τη συγκριτική οπτική των κειμένων που επιχειρήσαμε προηγουμένως, θα αντιπαραβάλουμε με συνοπτικό τρόπο τα ενθυμήματα του Predl με τα *Απομνημονεύματα* του Χριστόφορου Νέεζερ (1808-1883), ίσως του γνωστότερου κειμένου αυτής της κατηγορίας στον ελληνόφωνο κόσμο.¹⁰⁴ Αν και κανένας από τους δύο δεν μνημονεύει τον άλλον, ο Νέεζερ δεν ήταν απλώς υπολοχαγός του επικουρικού σώματος κατά τα έτη 1833-1835, αλλά ανήκε και στο δεύτερο τάγμα του 12^{ου} Συντάγματος Πεζικού Γραμμής *Βασιλέως Όθων της Ελλάδος*, με

¹⁰¹ Εννοεί τα υπό βρετανική κυριαρχία Ιόνια νησιά, την οθωμανική αυτοκρατορία και το βασίλειο της Ελλάδος.

¹⁰² Ο όρος «παλικάρια» χρησιμοποιούσαν για πρώην αγωνιστές της Επανάστασης που είχαν στραφεί στη ληστεία. Επίσης, η χρήση της λέξης «Αλβανοί» δεν αποκλείει ότι οι δύο αντιμαχόμενες ομάδες αποτελούνταν από αλβανόφωνους Έλληνες.

¹⁰³ Ενδεικτικά αναφέρονται οι J.A.S. Abele, C.J. Bronzetti, M. Chursilchen, J. v. Cronegg, J.A. Mayer, H. Sander, F.X. Volk, οι οποίοι δημοσίευσαν τα απομνημονεύματά τους εντός της δεκαετίας του 1830, μετά την επιστροφή του επικουρικού σώματος. Τα περισσότερα από αυτά τα κείμενα αναμένουν ως ιστορικές πηγές την αξιοποίησή τους, ιδιαίτερα ως προς τον εκτός Αθηνών γεωγραφικό χώρο. – Για μια συστηματική έρευνα βλ. ΚΟΥΚΟΥΡΑΚΙ 2009, όπου, υπό το πρίσμα των πολιτισμικών σπουδών και των σπουδών διαπολιτισμικής επικοινωνίας, μελετώνται οι συνέπειες της πολιτισμικής επαφής Βαυαρών και Ελλήνων. Ένα τμήμα αυτής της εργασίας αφιερώνεται και στην εξέταση των επαφών του βαυαρικού στρατού με τον ελληνικό χώρο και πληθυσμό: αυτόθι, 182-280.

¹⁰⁴ NEEZER 1911· η έκδοση που ακολουθείται εδώ φαίνεται ότι είναι η πρώτη, και, όπως αναφέρει η σελίδα τίτλου, αποτελεί μετάφραση του γερμανικού κειμένου σε έκδοση του Ιωάννη Νέεζερ, γιου του συγγραφέα· μια άλλη πιο γνωστή έκδοση του κειμένου σε απλοποιημένη καθαρρεύουσα κυκλοφόρησε το 1936, με πρόλογο του Δ.Γρ. Καμπούρογλου.

το οποίο, μαζί με τον Predl, αναχώρησε από το Würzburg για την Ελλάδα.¹⁰⁵ Επιπλέον, από τα τέλη του 1834 έως τον Απρίλιο του 1835 ο Νέεζερ, σύμφωνα με το κείμενό του, βρισκόταν στη Βόνιτσα και επισκέφτηκε την Πρέβεζα.¹⁰⁶ Προκαταβολικά πρέπει να τονισθεί ότι ο Νέεζερ συνέγραψε το βιβλίο του περίπου μια πεντηκονταετία μετά τα γεγονότα, βάσει παλαιών σημειώσεων.¹⁰⁷ Συγκρινόμενα με το κείμενο του Predl, το οποίο έχει αυστηρή ημερολογιακή ακολουθία, τα μεταγενέστερα *Απομνημονεύματα* παρουσιάζουν, πέραν άλλων προβλημάτων, χρονολογικές ασάφειες που, εξάλλου, παραδέχεται και ο συγγραφέας τους.¹⁰⁸ Υπό αυτήν την έννοια, αν και αποτελέσαν κείμενο αναφοράς περί της βαυαροκρατίας για το ελληνικό αναγνωστικό κοινό, ως ιστορική πηγή έχουν, κατά τη γνώμη μας, μειωμένη αξία συγκρινόμενα με αντίστοιχα ενθυμήματα που εκδόθηκαν αμέσως μετά τα γεγονότα.

Ο Νέεζερ στα τέλη του 1834, επικεφαλής τριάντα ανδρών, μετέφερε χρήματα από το Μεσολόγγι στη Βόνιτσα, στην οποία φθάνει ανήμερα των Χριστουγέννων μετά από περιπετειώδες ναυτικό ταξίδι και πορεία στη βορειοδυτική ακαρνανική ακτή όπου έλαβε χώρα και συνάντηση με ληστές.¹⁰⁹ Η σύντομη περιγραφή της πόλης εντοπίζει όσα και το κείμενο του Predl: αποτελείται από καλύβες, έχει προβλήματα με το έλος και την άνοιξη οι κάτοικοι

¹⁰⁵ Ας σημειωθεί ότι ο C.J. Bronzetti, ο οποίος επίσης εξέδωσε απομνημονεύματα (βλ. σημ. 103) και ανήκε στο ίδιο τάγμα, εμφανίζεται στο βιβλίο του Νέεζερ, ωστόσο δεν μετακινήθηκε δυτικότερα του Μεσολογγίου. Πάντως, από τα σχετικά κείμενα που εντοπίσαμε και εξετάσαμε έως τώρα, μόνον εκείνα του Predl και Νέεζερ αναφέρονται στην περιοχή του Αμβρακικού, κάτι που, φυσικά, μέσω της έρευνας δύναται να αλλάξει στο μέλλον.

¹⁰⁶ Πρόκειται για τα κεφάλαια ΚΗ' και ΚΘ' του βιβλίου, ενώ θα γίνουν αναφορές και σε άλλα κεφάλαια.

¹⁰⁷ Ο πρόλογος του βιβλίου, στον οποίο ο συγγραφέας σημειώνει ότι «μετά οκτώ και τεσσαράκοντα σχεδόν έτη έλαβον τον κάλαμον προς σύνθεσιν του βιβλίου τούτου», φέρει ως ημερομηνία τη 15^η Μαΐου 1882: NEEZER 1911, δ', ζ'.

¹⁰⁸ Ο συγγραφέας στον πρόλογο ζητά την κατανόηση των αναγνωστών διότι «εις τοιαύτας αναμνήσεις δεν είνε [sic] αδύνατος η χρονολογικών σφαλμάτων παρείσφρησις»: NEEZER 1911, δ'. – Σχετικό είναι, το θέμα της ακόμη διαφιλονικούμενης ημερομηνίας παράδοσης της Ακρόπολης από την τουρκική στη βαυαρική φρουρά, στο οποίο δεν μπορούμε εδώ να υπεισέλθουμε. Σημειώνουμε μόνον ότι ενώ ο Νέεζερ (αυτόθι, 36) αναφέρει την 29^η («29/10» [!], στο πρωτότυπο) Απριλίου 1833, ο Predl (PREDL 1836, 82) δίδει τη 12^η Απριλίου παραθέτοντας και τα ονόματα των επικεφαλής Βαυαρών αξιωματικών. Ο Νέεζερ γράφει ότι τότε τοποθετήθηκε πρώτος χριστιανός φρούραρχος της Ακρόπολης (NEEZER 1911, 37), κάτι για το οποίο στον Predl, που αργότερα χρημάτισε για λίγο φρούραρχος Ακρόπολης (πρβλ. παραπάνω σημ. 13), δεν γίνεται νύξη.

¹⁰⁹ NEEZER 1911, 206-210· η συνάντηση με τους ληστές, τους οποίους τελικώς κατεδίωξαν χωροφύλακες, έγινε στη «Σκάλα της Βονίτσης», όπου θα κατέφθανε λέμβος που για λόγους ασφαλείας μετέφερε τα χρήματα διά θαλάσσης. Η Σκάλα, δηλαδή μικρό λιμάνι, τοποθετείται από τον Νέεζερ «απέναντι της Ιθάκης» (αυτόθι, 207), πράγμα που επίσης υποδεικνύει τα προβλήματα του κειμένου. – Είναι ασφαλές εάν εδώ η ημέρα των Χριστουγέννων υπολογίζεται με το παλαιό ή το νέο ημερολόγιο.

μεταφέρονται στο Παραδείσι (*Παράδεισο*). Επιπλέον αναφέρεται και κτήριο του τελωνείου στον αιγιαλό.¹¹⁰ Τέλος, χαρακτηρίζοντας τους κατοίκους της Βόνιτσας ως «ιλαρούς και εύθυμους»,¹¹¹ ο Νέεζερ περιγράφει μια χοροεσπερίδα που διοργάνωσε ο έπαρχος στην οικία του, όπου τριμελής ορχήστρα έπαιζε σμυρναίικους και κλέφτικους χορούς, υπό την παρουσία «ωραίων και ανθηρών» γυναικών. Το επίκεντρο της βραδιάς ήταν η προσφορά δροσερού νερού υπό την ιαχή «νερό από τον ποταμόν».¹¹² Αν δεν ομιλούν για το ίδιο γεγονός, οι ομοιότητες των δύο αφηγήσεων είναι εκπληκτικές – με τη διαφορά ότι ο μεν Νέεζερ βρήκε την εκδήλωση και τους ανθρώπους ευχάριστους, ο δε Predl αποχώρησε. Κατά τα άλλα, ο Νέεζερ στον ελεύθερο χρόνο του ασχολείται με το κυνήγι, αναφέροντας κι αυτός την παρουσία τσακαλιών και τη χρήση κυνηγόσκυλων από τους γηγενείς.¹¹³ Προς τούτοις, μνημονεύει με θερμά λόγια τον Έλληνα φρούραρχο Βόνιτσας Βασίλειο Βασιλειάδη και τη σύζυγό του, με τους οποίους συναναστρέφεται κατά την παραμονή του στην πόλη.¹¹⁴

Η επίσκεψη του Νέεζερ στην Πρέβεζα, διαρκεί τρεις ημέρες και η περιγραφή της παρουσιάζει, επίσης, ομοιότητες με εκείνη του Predl. Και εδώ η πρώτη επαφή γίνεται με τους ευγενείς Οθωμανούς φύλακες στο τελωνείο, όπου κατόπιν ένας Έλληνας φουστανελοφόρος ονόματι Αντώνης απαιτεί με μεγάλη ευγένεια να τον φιλοξενήσει.¹¹⁵ Το απόγευμα επισκέπτονται την οικία Λουρόπουλου, όπου η χήρα «κόμησσα Λουροπούλου» και οι δύο κόρες της, Αικατερίνη και Αδελαΐς, τον υποδέχονται, έχουν μακρές συνομιλίες μαζί

¹¹⁰ NEEZER 1911, 210-211.

¹¹¹ Ο Predl στη δεύτερη έκδοση του βιβλίου χαρακτηρίζει τους Βονιτσιάνους πανούργους και ριψοκίνδυνους: PREDL 1841, 355.

¹¹² NEEZER 1911, 212-213.

¹¹³ NEEZER 1911, 213-215.

¹¹⁴ NEEZER 1911, 211-212, όπου και αφηγείται ότι η σύζυγος Βασιλειάδη στο αξιοθρήνητο σπίτι που μπόρεσαν να βρουν είχε φέρει από το Ναύπλιο ευρωπαϊκά έπιπλα, τα οποία οι εντόπιες επισκέπτριες θαύμαζαν αλλά δεν θεωρούσαν άνετα. Σε άλλο ύφος, κάνει ειδική αναφορά στον Βασιλειάδη και ο Predl στη δεύτερη έκδοση του βιβλίου του, σκιαγραφώντας τον ως έντιμο άνδρα που κατά τον Αγώνα έχασε τέσσερις αδελφούς και πρόσφερε όλη την παρουσία του στην πατρίδα: PREDL 1841, 355.

¹¹⁵ NEEZER 1911, 215. Ο Νέεζερ γράφει ότι μετέβη στην Πρέβεζα μετά από πρόσκληση του γιου του Άγγλου προξένου Σάουτερ, τον οποίο είχε γνωρίσει κατά τη διάρκεια κυνηγιού στη Βόνιτσα (αυτόθι, 215), αλλά μεταπίεσθη από την επιμονή του Έλληνα. Με το όνομα «Σάουτερ» εννοεί τον Sidney Smith Saunders (1809-1884), ο οποίος διαδέχθηκε τον Meyer που συνταξιοδοτήθηκε την 1^η Απριλίου 1835 (πρβλ. παραπάνω σημ. 35). Εδώ υπάρχει μια χρονολογική δυσαρμονία, καθώς ως γενική χρονολογία του οικείου κεφαλαίου για την Πρέβεζα δίδεται ο Ιανουάριος του 1935, όταν δηλαδή ο Saunders δεν είχε αναλάβει το αξίωμα. Παρακάτω (αυτόθι, 216) ο Νέεζερ αναφέρει ότι κατά την επίσκεψή του στο προξενείο τον υποδέχθηκε ο Saunders, διότι ο γιος του απουσίαζε. Ας σημειωθεί ότι ο Predl κάνει λόγο μόνον για τον Meyer. Για τον Saunders βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2011, 188-189.

του και διοργανώνουν γεύμα προς τιμήν του, όπου παρευρίσκονται και επιφανείς Πρέβεζανοί.¹¹⁶ Την επομένη επισκέπτεται τον Βρετανό πρόξενο και τον πασά,¹¹⁷ ενώ την τρίτη ημέρα συνοδεύει Οθωμανών εφίπων και ιππεύοντας το θαυμαστό στην πόλη λευκό άλογο του πασά –που γνωρίσαμε ήδη από τον Predl– πηγαίνει στη Νικόπολη, για την οποία, ως μη ειδικός, προτιμά να μη σημειώσει τίποτε παρεκτός της παρουσίας καλυβών που κατοικούνται «υπ’ Αλβανών», αμφισβητώντας και αυτός την κατά Predl «ανόθευτη» εικόνα των ερειπίων.¹¹⁸ Για το τελευταίο διάστημα στη Βόνιτσα αναφέρει ότι δεκαεπτά από τους άνδρες του, που υπηρετούσαν στη φρουρά τού κάστρου, χάθηκαν από ασθένειες, κάτι που αντιτίθεται στη διαβεβαίωση του Predl ότι δεν απεβίωσε κανείς στρατιώτης υπό τη δική του διοίκηση.¹¹⁹ Τον Μάιο θα αναχωρήσει κι αυτός από την Πάτρα για την Τεργέστη.

Οι δύο αφηγήσεις, λοιπόν, δομούνται γύρω από κοινούς θεματικούς άξονες: η κακή κλιματική και υγειονομική κατάσταση και σχετική ένδεια της Βόνιτσας, το κυνήγι στην ύπαιθρό της, η χοροεσπερίδα, το πέραςμα στην Πρέβεζα διά του τελωνείου, οι επισκέψεις στον πρόξενο, τον αγά και τη Νικόπολη, το λευκό άλογο του πασά, τα κοσμοπολίτικα γεύματα στο προξενείο και την οικία Λουροπούλου. Οι ομοιότητες μπορούν να εξηγηθούν με διττό τρόπο: αφενός ως βιώματα στον ίδιο γεωγραφικό και κοινωνικό χώρο κατά την ίδια χρονική περίοδο, αφετέρου ως ένα είδος όψιμης απάντησης του ενός αξιωματικού προς τον άλλο. Αν και ποτέ δεν θα πάρουμε οριστική απάντη-

¹¹⁶ NEEZER 1911, 215-216. Οι Λουρόπολοι ήταν επιφανής οικογένεια της Πρέβεζας. Προς τα τέλη του δεκάτου ογδού, αρχές του δεκάτου ενάτου αιώνα ο πρόκριτος Μαρίνος Λουρόπουλος κατέφυγε μετά τον χαλασμό της Πρέβεζας στους Παζούς. Το 1799 η κόρη του Ακριβούλα πήρε ως σύζυγο τον Δημάκη Μακρή, με τον οποίον απέκτησε δύο κόρες, την Αικατερίνη και την Αδελαΐδα, για τις οποίες γίνεται εδώ προφανώς λόγος. Η Ακριβούλα έμεινε χήρα το 1810, όταν ο σύζυγός της σκοτώθηκε κατά την εξέγερση των κατοίκων των Παζών εναντίον των Γάλλων. Ο Νέεζερ αναφέρει λανθασμένα ότι «ο οίκος Λουροπούλου ήτο εκ Παζών» και ότι ζούσαν από την εκμετάλλευση ελαιοδένδρων, τα οποία όμως δεν απέφεραν αρκετό εισόδημα. Επιπλέον, διατείνεται ότι μητέρα και κόρες θέλησαν να πληροφορηθούν επισταμένως για την κατάστασή του και τον προέτρεψαν να καταταγεί στον ελληνικό στρατό. Τέλος, παραθέτει ένα εκτενές επεισόδιο (αυτόθι, 218-220), σύμφωνα με το οποίο κάποια ημέρα μετά την επιστροφή του στη Βόνιτσα συνάντησε στην οικία Βασιλειάδη τη χήρα και τη μικρότερη κόρη Λουροπούλου, την Αδελαΐδα, οι οποίες, καθότι η κόρη τον είχε ερωτευθεί, επιθυμούσαν τη σύναψη γάμου, κάτι στο οποίο ο αξιωματικός δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί. Για την οικογένεια Λουροπούλου βλ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ 2018, 226-234 (με περαιτέρω βιβλιογραφία).

¹¹⁷ Εδώ μάλλον πρόκειται για τον αγά και η λέξη «πασάς» χρησιμοποιείται καταχρηστικά.

¹¹⁸ NEEZER 1911, 217-218· ως προς το άλογο, υπογραμμίζεται ο σεβασμός των κατοίκων προς αυτό.

¹¹⁹ NEEZER 1911, 228-229· ο Νέεζερ αναφέρει ότι απέστειλε δύο εκθέσεις, στις οποίες αιτούταν αποχώρησης του αποσπάσματός του και ότι αντ’ αυτού έλαβε απλώς φάρμακα. Ίσως, ο Predl ομιλεί μόνον για τον λόχο υπό τις διαταγές του όταν ισχυρίζεται ότι δεν υπήρχε καμιά ανθρώπινη απώλεια.

ση, φαντάζει απίθανη η άγνοια του βιβλίου του Predl εκ μέρους του Νέεζερ, ενός βιβλίου που όχι μόνον τον αφορούσε προσωπικά, αλλά και ήταν γραμμένο από κάποιον που ανήκε στο ίδιο τάγμα και διήγνησε, εν πολλοίς, το ίδιο με αυτόν οδοιπορικό στην Ελλάδα. Τολμούμε, επομένως, να εικάσουμε ότι η αφήγηση του Predl λειτούργησε ως συνειδητό ή ασύνειδο πρότυπο που καθόρισε το θεματικό και «σκηνογραφικό» πλαίσιο για τη μεταγενέστερη αφήγηση του Νέεζερ, εξ ου και οι ομοιότητες.

Όπως και να έχει, πέραν της εύλογης σχέσης των δύο κειμένων, μπορούμε εδώ να προβούμε σε σύγκριση του βλέμματος των δύο απομνημονευματογράφων. Έχοντας ήδη σχολιάσει την κατάσταση του Predl, σημειώνουμε ότι ο Νέεζερ, όπως ο ίδιος γράφει, γυρίζοντας στη Βαυαρία έμεινε στο στράτευμα ως το 1837, εγκαταλείποντάς το τελικά λόγω απουσίας ευκαιριών ανέλιξης.¹²⁰ Επέστρεψε στην Ελλάδα το 1840, και διορίστηκε μέσω του υπουργού στρατιωτικών von Schmalz στον στρατό, σε θέση όμως που δεν του απέφερε ικανή πρόσοδο. Εντός του γενικού κλίματος απομάκρυνσης των Βαυαρών στρατιωτικών, ο Νέεζερ εγκαταλείπει οριστικά τον στρατό, ασχολούμενος εφεξής με διάφορες επιχειρήσεις αρχικά στην Ελλάδα και μετά στην Κωνσταντινούπολη προκειμένου να θρέψει την πολυπληθή οικογένειά του. Ας προστεθεί εδώ ότι προέβη σε δύο γάμους, αμφότερους με Ελληνίδες, από τους οποίους απέκτησε είκοσι έξι τέκνα, εξ ων κάποια απεβίωσαν πρόωρα.¹²¹ Τοιουτοτρόπως, έναντι του τιμημένου με πλήθος διακρίσεων στρατιωτικού καριέρας και αριστοκράτη Predl, ο οποίος γράφει ως Βαυαρός που ήλθε στην Ελλάδα εμφορούμενος από τα κλασικιστικά ιδεώδη και ήλθε αντιμέτωπος με τα προβλήματα του υπό οργάνωση κράτους, ο Νέεζερ παρουσιάζεται ως ο Βαυαρός βιοπαλαιστής που οσμώθηκε με τους Έλληνες, στους οποίους και ρητά απευθύνεται.¹²² Παραπέμποντας εκ νέου σε κάποια μόνον παραδείγματα, η διαφορετική προοπτική των αφηγήσεων εξηγεί και την αντιστικτική δομή των δύο βιβλίων: η αλλόκοτη χοροεσπερίδα του ενός γίνεται το απέριττο ελληνικό γλέντι του άλλου, στον οθωμανικό και δυτικοευρωπαϊκό κοσμοπολισμό του ενός αντιπαρατίθεται ο πρεβεζάνικος κοσμοπολιτισμός της οικίας Λουρόπουλου του άλλου.¹²³

¹²⁰ Βλ. NEEZER 1911, 248-262, για ένα αυτοβιογραφικό σημείωμα του συγγραφέα.

¹²¹ NEEZER 1911, 261.

¹²² NEEZER 1911, δ'.

¹²³ Άλλη μια εκδήλωση της «ελληνικής» προοπτικής του Νέεζερ και της ευθυγράμμισής του με τη γηγενή αντίληψη για τις πολιτικοκοινωνικές εξελίξεις είναι η έντονη κριτική που ασκεί στην Αντιβασιλεία και η αναφορά του στο ληστρικό φαινόμενο. Ως προς την πρώτη, έχει παραδειγματικό χαρακτήρα η κριτική που ασκεί στην κεντρική κυβέρνηση για την επάνδρωση παλαιών φρουρίων με, κατά τη γνώμη του, καμία απολύτως στρατηγική σημασία, εν προκειμένω το φρούριο Βόνιτσας: NEEZER 1911, 229-230. Ως προς το δεύτερο, η προσωπογράφηση των ληστών ενέχει πάντα κι ένα στοιχείο συμπάθειας και θαυμασμού της

Συμπερασματικά, λοιπόν, τα κειμενικά δίπολα Predl-Burgess και Predl-Nέεζερ μας εφιστούν την προσοχή σχετικά με την *προοπτικότητα* της εν γένει περιγητικής γραμματείας, στην οποία ένας χώρος θεωρείται και αναπαρίσταται όχι μονολιθικά και στατικά αλλά πολυδιάστατα και δυναμικά μέσα από το διαφορετικό βλέμμα των ταξιδιωτών, το διαφορετικό φαντασιακό ή πραγματικό κοινό, στο οποίο απευθύνονται, τη διαφορετική ερμηνεία των ίδιων ή παρόμοιων βιωμάτων. Και στην περίπτωση που εξετάσαμε, ο Αμβρακικός μας χάρισε ένα πανόραμα των ποικιλόμορφων αναγνώσεών του.

Ωστόσο, για να κλείσουμε με το αρχικό ερώτημα, με ποια ιδιότητα έγραψε ο Predl; Ακολουθώντας τα θεωρητικά προτάγματα του οριενταλισμού, όπως τον όρισε ο Edward Said,¹²⁴ δηλαδή της κατασκευής της εικόνας του ανατολίτη από τους Δυτικοευρωπαίους ως τροπισμού του αποικιοκρατικού πνεύματος, θα μπορούσαμε χωρίς δισταγμό να αξιολογήσουμε τη συμπεριφορά του Βαυαρού αξιωματικού ως αποικιοκρατική: οι απομειωτικές αναφορές του στη Βόνιτσα, η αναπαράσταση της χοροεσπερίδας ως συνάντησης με το «απολίτιστο» Άλλο, η συγκαταβατική αντιμετώπιση των Οθωμανών μέσω της εκ των προτέρων από τον Ευρωπαίο καθορισμένης συμπεριφορικής κατηγοριοποίησής τους αποτελούν μελέτες περίπτωσης του οριενταλιστικού φαινομένου. Από την άλλη, ο ενθουσιασμός του για την οθωμανική Πρέβεζα, ο ανυπόκριτος θαυμασμός του για τους Σουλιώτες, η συμπάθειά του για τον ακόλουθο Γιουσούφ, η διείσδυση στο ακαρνανικό τοπίο και το ενδιαφέρον του για τη βελτίωση των υγειονομικών συνθηκών της Βόνιτσας καθιστούν πιο σύνθετη την αξιολόγησή του. Επιπλέον, σε ένα ιδιόγραφο χειρόγραφο 264 σελίδων, που βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ο Predl συνέλεξε ή αντέγραψε από άλλες πηγές δημώδη τραγούδια, διηγήσεις, ιστορικά έγγραφα, παλαιότερα και νεότερα ελληνικά ποιήματα κ.ά.¹²⁵ Κάποια από αυτά παρουσιάστηκαν στη δεύτερη επαυξημένη έκδοση των ενθυμημάτων του, την οποία εμπλούτισε, όπως εισαγωγικά αναφέραμε, με ιστορικά στοιχεία για την επαναστατική περίοδο, αλλά και για τη Μάνη όπου οι

ευστροφίας και ευτολμίας τους: βλ. για παράδειγμα την αντιμετώπιση του Αιτωλοακαρνανά ληστοκαπετάνιου Σωτήρη Στράτου, στον οποίον αφιερώνει ένα κεφάλαιο (αυτόθι, 221-228): πρβλ. PREDL 1836, 210· 1841, 312, 352, 356. Για τον Στράτο και τη συμμετοχή του στην εξέγερση του 1836 στην Ακαρνανία βλ. μεταξύ άλλων: ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ 1979. – Λαμβάνοντας υπόψη όσα αναφέρουν οι δύο αξιωματικοί, δεν μπορούμε, εν κατακλείδι, παρά να συμφωνήσουμε με την παρατήρηση του Κ. Κωστή, ο οποίος επισημαίνει ότι το επικουρικό σώμα, και γενικά ο στρατός, κατά τα δέκα πρώτα χρόνια της βαυαρικής κυριαρχίας προσανατολιζόταν λιγότερο προς τον εξωτερικό εχθρό (την οθωμανική αυτοκρατορία) και περισσότερο προς τον ένοπλο εσωτερικό εχθρό (τους ληστές): ΚΩΣΤΗΣ 2013, 218-219.

¹²⁴ SAID 1996.

¹²⁵ ΒΕΗΣ 1939.

αντοχές του βαναρικού στρατού δοκιμάσθηκαν. Όλα τα παραπάνω υποδεικνύουν μια προσπάθεια του Βαναρού αξιωματικού να προσεγγίσει, παρά τα προβλήματα, τον λαό που γνώριζε για πρώτη φορά, να κινηθεί πέραν των στερεοτυπισμού της κλασικής Ελλάδας και να γνωρίσει νεότερες και τότε σύγχρονες εκφάνσεις της ιστορίας και του πνευματικού πολιτισμού του. Θα ισχυριστούμε, επομένως, ότι το ταξίδι στην Ελλάδα και η γραφή του για αυτήν τον άλλαξε, πείθοντάς τον να επανατοποθετήσει το πολιτισμικό του στίγμα και να εγγράψει στον ευρωπαϊκό και τον νεοελληνικό πολιτισμό: γράφοντας απέβαλε τη μονιστική χάριν μιας πιο πλουραλιστικής υβριδικής πολιτισμικής ταυτότητας, με την έννοια που της προσέδωσε ο Homi Bhabha.¹²⁶ Προπάντων, όμως, έγραψε χωρίς να λησμονήσει την ιδιότητα του κοσμοπολίτη, και αυτό ήταν το μεγαλύτερο επίτευγμα του Βαναρού αξιωματικού Franz Xaver von Predl.¹²⁷

Δ. Επιλεγόμενα: οι ρευστές ταυτότητες των συμβολικών τόπων

*Αν ο αλησμόνητος ποιητής δε βρήκε στην Πρέβεζα, ονειροπόλος αυτός και ρομαντικός και αναχωρητής, κανενός είδους τέρψη και γαλήνη με τις εξοχές της τις θαυμάσιες, αυτό εξηγείται ότι τότε βρισκότανε σε τέτοια ψυχική κατάσταση, –μιανού μελλοθάνατου– ώστε του φαινόταν όλα τραγικά και άχαρα, μαύρα και σκοτεινά. Το ποίημά του στην Πρέβεζα με το μακάβριο ύφος του και τη λέξη «Θάνατος» που τη μελετάει τόσες φορές, δείχνει ακριβώς την κατάστασή του.*¹²⁸

Ό τότε εικοσιτετράχρονος Πρεβεζάνος λόγιος Ηλίας Βασιλάς (1906-1982) με επιστολή του προς τη *Νέα Εστία*, στην οποία ανήκει το παραπάνω απόσπασμα, προσπάθησε το 1930, περίπου δύο χρόνια μετά την αυτοκτονία του Κ. Καρυωτάκη, να αποτρέψει τη σύνδεση της πόλης με τη ζοφερή ατμόσφαιρα του γνωστότερου ποιήματος του γνωστότερου αυτόχειρα της ελληνικής ποίησης.¹²⁹ Διαβάζοντας κανείς αυτήν την επιστολή σχεδόν ενενήντα έτη μετά, αντιλαμβάνεται ότι η προσπάθεια είχε μικτά αποτελέσματα: αν και η πόλη δεν εγκαλείται πια για την αυτοχειρία του Καρυωτάκη, παρά αυτά αποτελεί πλέον έναν *locus classicus* της ελληνικής ποίησης ακριβώς μέσω της ποιητικής σύνδεσης πράξης και πόλης και με θετικά αποτελέσματα για

¹²⁶ BHABHA 1994· για τις σύγχρονες ερευνητικές τάσεις των λεγόμενων «μετααποικιακών» σπουδών σε σχέση με την ταξιδιωτική γραμματεία βλ. LINDSAY 2016.

¹²⁷ Μια σύγχρονη φιλοσοφικοπολιτική θεώρηση του κοσμοπολιτισμού, στο: APPIAH 2015.

¹²⁸ ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 5.

¹²⁹ Σχετικά με αυτό το κείμενο του Βασιλά και για τον ίδιο ως τοπικό ιστορικό βλ. ΔΟΝΟΣ 2013, 412-418 (με περαιτέρω βιβλιογραφία).

την τελευταία που ο Βασιλάς αδυνατούσε να προβλέψει.¹³⁰ Αντιθέτως, στο σημερινό μέσο αναγνώστη προξενεί απορία η ευφορική πρόσληψη της Πρέβεζας από τον Predl, καθώς αποτελεί την απόλυτη αντιστροφή του τωρινού κυριαρχούντος ποιητικού τόπου. Όπως και να έχει, μια γενεαλογία της εικόνας του Αμβρακικού κόλπου θα μπορούσε να αναδείξει την πολυκύμαντη και διαρκώς μεταλλασσόμενη ταυτοτική ιστορία του χώρου και των πόλεων που τον απαρτίζουν. Έτσι, κατά τους πολέμους Οθωμανών και Βενετών που καλύπτουν ένα χρονικό διάστημα τεσσάρων αιώνων, η κατάληψη του κόλπου σήμαινε κατάληψη της Πρέβεζας και της Βόνιτσας, η μοίρα της μιας πόλης επισφράγιζε την άλλη.¹³¹ Κατά τον 19^ο αιώνα οι δύο πόλεις διαχωρίστηκαν από τα υδάτινα σύνορα του κόλπου και ενώ η μια εμφανιζόταν ως απομακρυσμένη και δύσκολη επαρχία του βασιλείου, η άλλη, ως λιμάνι που ήδη από τον 18^ο αιώνα κατείχε σημαίνουσα θέση, διατήρησε την ιδιαιτερότητά της σε ένα φθίνον αυτοκρατορικό περιβάλλον. Όταν ο Καρυωτάκης ήλθε στην Πρέβεζα, το λιμάνι της είχε ήδη αρχίσει την καθοδική του πορεία. Ωστόσο, η μεθοριακότητα, με την έννοια της πολιτισμικής εμπειρίας μεταξύ δύο κόσμων, αποτελεί συστατικό στοιχείο των πόλεων του Αμβρακικού, και αξίζει τον κόπο να αναδιηγήσει κανείς την περιγητική γραμματεία για στιγμές που αναδεικνύουν τον πραγματικό ή φαντασιακό κοσμοπολιτισμό τους, την όποια διασύνδεσή τους με ευρωπαϊκά ή άλλα μητροπολιτικά κέντρα, την κινητικότητα και τον ταυτοτικό προσδιορισμό των κατοίκων τους. Ταυτόχρονα, αξίζει τον κόπο να αποκρυπτογραφήσει κάποιος τη σκέψη των περιηγητών και όσων γράφουν *τοπολογίες*, λόγους για τους τόπους,¹³² συγκρίνοντας και φανερώνοντας τις στοχοθεσίες τους, τον τρόπο με τον οποίο οργανώνουν το βλέμμα τους απέναντι στον χώρο και τους ανθρώπους, την ανάγκη τους να δημιουργήσουν συμβολικούς τόπους και να πλησιάσουν το *genius loci* –το πνεύμα του τόπου– και ερμηνεύοντας την παράδοξη ροπή τους προς φιλοτέχνηση ουτοπιών, ετεροτοπιών και δυστοπιών από τον ίδιο χώρο, με τα ίδια υλικά και ενίοτε στον ίδιο χρόνο.¹³³ Τέλος, αξίζει να ανιχνεύσει κανείς πώς οι ζώνες επαφής, σύμφωνα με έναν όρο της Mary Louise Pratt, μεταμορφώνουν ταξιδιώτες και γηγενείς μέσω της συνάντησής τους.¹³⁴ Μια κριτική ανάγνωση των αφηγήσεων για τον Αμβρακικό, τους τόπους και τις πόλεις του μπορεί να μας εγγυηθεί μια τέτοιου είδους προσέγγιση, υπενθυμίζοντάς μας αδιαλείπτως ότι δεν υπάρχουν αναλλοίωτες ταυτότητες και αμετάβλητοι συμβολικοί

¹³⁰ Για τη συμβολική εικόνα της Πρέβεζας στη νεοελληνική ποίηση βλ. ΜΑΦΡΕΔΑΣ 2018.

¹³¹ Για τη στρατιωτική σημασία Πρέβεζας και Βόνιτσας και την αλληλεξάρτησή τους ως κοινών στόχων κατά τους λεγόμενους «Βενετοτουρκικούς πολέμους» βλ. ΔΟΝΟΣ 2005· 2011· 2015.

¹³² Για τον όρο *τοπολογία* βλ. ΛΕΟΝΤΗ 1998, 45-79.

¹³³ Μια ανάλυση του ετεροτοπικού χαρακτήρα της Πρέβεζας σε κειμενικές και άλλες αναπαραστάσεις της, στο: ΔΟΝΟΣ 2009, 95-105· βλ. και ΔΟΝΟΣ 2013, 408-409 με σημ. 98.

¹³⁴ PRATT 1992.

τόποι, αλλά ταυτότητες και σύμβολα που εμπλουτίζονται, εξελίσσονται και επανακαθορίζονται από τις εμπειρίες, την επαφή με τους άλλους και, προπάντων, μέσω της δεκτικότητάς μας προς το Άλλο.

Abstract

On the 6th February 1833, Otto of Bavaria, the elected king of Greece, arrived at Nauplion, then capital of the newborn kingdom of Greece, accompanied by a Bavarian auxiliary corps that between 1833 and 1835 undertook various missions to many regions of the Greek state. Franz Xaver von Predl, a Bavarian aristocrat, served at this corps as first lieutenant, and immediately after his return to Germany published a book about his Greek adventure. This article provides for the first time an annotated translation and historical analysis of the chapters concerning Predl's stay with the army at the town of Vonizza as well as his visits in the Ottoman town of Preveza and the nearby ancient Nicopolis, all located in the region of Ambracian Gulf, then a borderline zone between Greece and the Ottoman Empire.

Βιβλιογραφία

- ΒΑΣΙΛΑΣ Η.Β., 2012, *Άπαντα*, επιμ. Ν.Δ. Καράμπελας, Πρέβεζα
- ΒΕΗΣ Ν.Α. (BEES), 1939, *O F.X.M.A. von Predl και η συλλογή αυτού ελληνικών δημοδών ασμάτων*, Αθήναι
- BENIANAKHS ΗΛ.-Α., 2002, Η οριοθέτηση των ελληνοτουρκικών συνόρων και η Ηπειροθεσσαλία (1832-1836), *Ηπειρωτικά Χρονικά* 36, 25-73
- ΒΕΡΝΙΚΟΣ Ν., 2012, *Βόνιτσα. Ιστορικά κείμενα*, τ. α', Αθήνα
- ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2005, Η βενετική κατάληψη Πρέβεζας και Βόνιτσας το έτος 1717 σύμφωνα με την γερμανική μετάφραση της ιταλικής έκθεσης πεπραγμένων, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, 6-44
- ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2007, Στρατηγήματα. Η κατάληψη της Πρέβεζας από τον Morosini (1684) μέσα από συναφείς πηγές, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 66-111
- ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2009, Πολιτική, πειρατεία και τέχνη. Η δήωση της Πρέβεζας από τους ιππότες του Αγίου Στεφάνου το έτος 1605, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 63-116
- ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2010, Παρατηρήσεις για την πολεοδομική εξέλιξη της Πρέβεζας κατά το 17^ο και 18^ο αιώνα, στο: Μ. ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ – ΧΡ. ΣΤΑΥ-

- ΡΑΚΟΣ (Επιμ.), *Πρέβεζα Β΄. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας, 16-20 Σεπτ. 2009*, Πρέβεζα, τ. Ι, 435-459
- ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2011, Ο πόλεμος των λέξεων και των εικόνων. Τεκμήρια για τις βενετικές επιχειρήσεις στον Αμβρακικό κόλπο κατά τα έτη 1716 και 1717, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 47-48, 43-101
- ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2013, Από τον Αραβαντινό στον Βασιλά. Σκέψεις για την ιστοριογραφία της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 49-50, 383-429
- ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2015, Bembo ή Sanudo; Οι βενετικές επιχειρήσεις στον Αμβρακικό κόλπο κατά το 1500 (μ.ν.) και η ιστοριογραφική τους περιπέτεια, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 51-52, 38-94
- ΔΟΝΟΣ Δ.ΑΡ., 2017, 22 Οκτωβρίου 1717: Η λησμονημένη αρχή μιας νέας εποχής. Τριακόσια χρόνια από τη δεύτερη βενετική κατάκτηση της Πρέβεζας, Πρέβεζα
- ΖΑΧΟΣ Κ.Λ., 2008, *Άκτια. Αθλητικοί αγώνες των αυτοκρατορικών χρόνων στη Νικόπολη της Ηπείρου*, Αθήνα
- ΖΑΧΟΣ Κ.Λ., 2015, *Αρχαιολογικός οδηγός Νικόπολης. Περιδιάβαση στο ιστορικό, ιερό και αστικό τοπίο*, Αθήνα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2005α, Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, 52-144
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2005β, Ο Ιταλός πολιτικός Francesco Guicciardini στην Πρέβεζα και τη γύρω περιοχή, *Ηπειρωτών Κοινόν* 1, 59-92
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2011, William Goodison και Richard Burgess. Δύο λιγότερο γνωστοί περιηγητές στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 47-48, 139-198
- ΚΑΣΙΜΑΤΗ Μ.Ζ. (Επιμ.), 2000, *Αθήνα – Μόναχο. Τέχνη και πολιτισμός στη νέα Ελλάδα*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα
- ΚΑΣΤΑΝΗΣ Α., 2010, Το Βαυαρικό Επικουρικό Σώμα. Εθελοντές στρατιωτικοί στην Ελλάδα, στο: Γ.Τ. ΤΣΕΡΕΒΕΛΑΚΗΣ, Α. ΚΑΣΤΑΝΗΣ, Β. ΚΙΟΣΕΣ et al., *Η Ελλάδα την εποχή του Όθωνα*, [Αθήνα], 42-55
- ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Γ., 1979, Ληστές και λησταντάρτες στην κεντρική Ελλάδα το 1835-1836, *Μνήμων* 7, 118-134
- ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Γ.Σ., 2005, *Η ληστεία στην Ελλάδα (19^{ος} αι.). Περί λύχνων αφάς*, Θεσσαλονίκη
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ Α., ΣΚΑΝΔΑΛΗ Μ. & ΣΥΝΕΣΙΟΥ Ε., 2000, *Νικόπολη. Δύο περίπατοι*, Πρέβεζα
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ Α.Ι., 2010, Η πόλη της Πρέβεζας και η Νικόπολη από τα τέλη του 11^{ου} έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, στο: Μ. ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ – ΧΡ. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ (Επιμ.), *Πρέβεζα Β΄. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας, 16-20 Σεπτ. 2009*, Πρέβεζα, τ. Ι, 3-31

- ΚΟΥΡΙΑ Α., 2016, *Η Ελλάδα στην περιηγητική εικονογραφία – 15^{ος}-19^{ος} αιώνας – Ταυτότητες, ετερότητες, μεταμορφώσεις*, Αθήνα
- ΚΩΣΤΗΣ Κ., 2013, «*Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους. 18^{ος}-21^{ος} αιώνας*, Αθήνα
- ΛΕΟΝΤΗ Α., 1998, *Τοπογραφίες ελληνισμού. Χαρτογραφώντας την πατρίδα*, Αθήνα
- ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ ΕΥ., 2009, *Χαρτογραφικές περιπέτειες της Ελλάδας 1821-1919. Με αφορμή ένα χειρόγραφο του Κωνσταντίνου Νίδερ (1898)*, [Αθήνα]
- ΜΑΚΡΥΔΗΜΗΤΡΗΣ Α., 2002, Η διάρθρωση του κυβερνητικού μηχανισμού κατά την περίοδο της απολυταρχίας, στο: Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΒΕΝΕΤΑΣ (Επιμ.), 2002, *Η Οθωνική Ελλάδα και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους / Das Ottonische Griechenland. Aspekte der Staatswerdung*, Αθήνα, 57-76
- ΜΑΛΕΣΗΣ Δ.ΑΡ., 2004, *Στρατιωτική Πολιτική & Θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους. Οργάνωση, εκπαίδευση και λειτουργία του στρατού στην περίοδο της οθωνικής απολυταρχίας*, Αθήνα
- ΜΑΡΑΣ Κ., 2015, *Η Ελλάδα της Ευρώπης. Ο Φιλελληνισμός ως πρόιμη μορφή ευρωπαϊκής ενσωμάτωσης*, Αθήνα
- ΜΑΦΡΕΔΑΣ ΣΤ.Θ., 2018, *Η Πρέβεζα στη νεοελληνική ποίηση. Ανθολογία*, 2^η έκδ., Πρέβεζα
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ., 2003, Ο ελαιώνας, τα λιοτρίβια και τα σαπουναργιά της Πρέβεζας, στο: Π. ΚΑΜΗΛΑΚΗΣ & Λ. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗ (Επιμ.), *Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο. Πρακτικά Συμποσίου, Πρέβεζα 24-26 Νοεμβρ. 2000, Θεοφάνειος Σχολή*, Αθήνα, 261-276
- ΝΕΕΖΕΡ ΧΡ., 1911, *Απομνημονεύματα των πρώτων ετών της ιδρύσεως του ελληνικού βασιλείου. (Μετάφρασις εκ του γερμανικού) – Εκδίδοντος Ιωάννου Χ. Νέεζερ*, Κωνσταντινούπολη
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (Βυζάντιος), 1884, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτε αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής Πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας Πόλεως Πρεβέζης*, Αθήνα
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΒΕΝΕΤΑΣ Α. (Επιμ.), 2002, *Η Οθωνική Ελλάδα και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους / Das Ottonische Griechenland. Aspekte der Staatswerdung*, Αθήνα
- ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Ι. & ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ ΑΙ., 1977, Το ελληνικό κράτος από το 1833 ως το 1862 – Περίοδος απόλυτης μοναρχίας, στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα, 22-105
- ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ Ε. & ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ ΜΕΡΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ Κ. (Επιμ.), 1996, *Η Ήπειρος, ο Αλή Πασάς και η Ελληνική Επανάσταση. Προξενικές εκθέσεις του William Meyer από την Πρέβεζα*, τ. Α', Αθήνα
- ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ ΣΠ., 2018, Μια επιστολή επτανησιακού ενδιαφέροντος από το λανθάνον τμήμα του πρεβεζάνικου αρχείου Λουρόπουλου. Περιγραφή

- της επανάστασης του 1810 στους Παζούς, στο: Γ.Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ & Π. ΤΖΙΑΒΑΡΑ (Επιμ.), *Σελίδες ιστορίας και πολιτισμού. Τόμος αφιερωμένος στον Δημήτρη Ε.-Γ. Καρύδη*, Κέρκυρα, 219-236
- ΣΚΟΠΕΤΕΑ Ε., 1988, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα
- TRIANTH I., 2007, Ο Charles François Noël Champoiseau στο Άκτιο, στο: Κ.Α. ΖΑΧΟΣ (Επιμ.), *Νικόπολις Β'. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα, τ. Ι, 49-56· τ. ΙΙ, 37-41
- ΧΡΗΣΤΟΥ Θ., 1999, *Τα σύνορα του ελληνικού κράτους και οι διεθνείς συνθήκες 1830-1947. Πρώτος τόμος: Τα πρώτα σύνορα του ελληνικού κράτους (1830-1832) – Τα πλήρη κείμενα των συνθηκών*, Αθήνα
- ΑΡΡΙΑΝ Κ.Α., 2015, *Κοσμοπολιτισμός. Ηθική σε έναν κόσμο ξένων*, Αθήνα
- BAYERISCHE ZEITUNG, 1866, *LXI. Jahrgang der Neuen Münchener Zeitung*, Nr. 43, Montag 12 Februar 1866, München (φ. εφημερίδας)
- BHABHA H.M., 1994, *The location of culture*, London
- BRAUN J.M. (Επιμ.), 1837, *Historische und malerische Wanderungen in Griechenland. Kriegs- und Reiseszenen aus dem neunzehnten Jahrhundert*, Stuttgart
- BURGESS R., 1835, *Greece and the Levant or diary of a summer's excursion in 1834: with epistolary supplements*, τ. Ι-ΙΙ, London
- FECKER E., 2016, *Katharina von Predl, verheiratete Grassis de Predl (1790-1871). Leben und Werk*, Maulburg
- FRANK J., 1845, *Übersicht der königlich bayerischen Armee und Benennung der verschiedenen Abteilungen derselben nach ihren bisherigen Inhabern*, Augsburg
- GAVRILIS G., 2008, *The dynamics of interstate boundaries*, New York
- GAVRILIS G., 2010, Conflict and control on the Ottoman-Greek border, στο: W. ZARTMAN (επιμ.), *Understanding life in the borderlands. Boundaries in depth and motion*, Athens/Georgia, 40-57
- JANION E.R., 2015, *Imaging Suli. Interaction between philhellenic ideas and Greek identity discourse*, Frankfurt κ.α.
- KOUKOURAKI K., 2009, *Interkulturelle Beziehungen am Beispiel von Bayern und Griechen unter Otto I. (1833-1843)*, Hamburg
- LINDSAY CL., 2016, Travel writing and postcolonial studies, στο: C. THOMPSON (Επιμ.), *The Routledge companion to travel writing*, Oxon – New York, 25-34
- PAVLOGIANNIS O., ALBANIDIS E. & DIMITRIOU M., 2009, The Aktia of Nikopolis: New Approaches, *Nikephoros* 22, 79-102
- PECKHAM S.R., 2008, *Εθνικές ιστορίες, φυσικά κράτη. Εθνικισμός και πολιτική*

- του τόπου στην Ελλάδα, Αθήνα
- PETROPULOS J.A., 1985, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο 1833-1843*, τ. Α', Αθήνα
- PRATT M.L., 1992, *Imperial eyes. Travel writing and transculturation*, London
- PREDL F.X. V., 1836, *Erinnerungen aus Griechenland in den Jahren 1833-34 & 35*, Würzburg
- PREDL F.X.M.A. V., 1841, *Erinnerungen aus Griechenland in den Jahren 1832, 1833, 1834 und 1835 nebst einer gedrängten Darstellung des griechischen Freiheitskampfes von 1821 bis 1833, zweite vermehrte Auflage*, Würzburg
- SAID E.W., 1996, *Οριενταλισμός*, Αθήνα
- STRONG F., 1842, *Greece as a kingdom or a statistical description of that country from the arrival of King Otto in 1833 down to the present time*, London
- TURCZYNSKI E., 2002, Bayerns Anteil an der Grenzsicherung Griechenlands, στο: Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ-BENETAS (Επιμ.), *Η Οθωνική Ελλάδα και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους / Das Ottonische Griechenland. Aspekte der Staatswerdung*, Αθήνα, 49-56
- UYAR M. & ERICKSON E.J., 2009, *A military history of the Ottomans. From Osman to Atatürk*, Santa Barbara κ.α.